Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С.Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 64 (15888) ◈ 1997 чылдың июнь 26, четверг ◈ Ат салган шагы 21.20. Садар өртээ 1000 рубль.

ЧАГЫДЫЛГА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Бо чылдың ийиги чартыында «Шын» солунну чагыдып четтикпейн барган болзунарза, чыл төнчүзүнге чедир БЕШ АЙЛАРНЫЫН азы БИР, ҮШ АЙЛАП чагыдып ап болур силер.

БЕШ АЙЛАРДА ӨРТЭЭ — 58350 РУБЛЬ.

ҮШ АЙЛАРДА — 35 МУҢ РУБЛЬ.

БИР АЙНЫЫ — 11670 РУБЛЬ.

— Чагыдылганы харылзаа черлеринде, ооң чер-черде салбырларында хүлээп ап турар.

Хүннүң дүвүренчиг айтырыы

ӨЖҮРҮП ТУРДА-ЛА...

КЫМНАР БУРУУЛУГУЛ?

Өрт өжүреринге хереглээр херекселдер садып алыр акша шуут чок. Техника эргижирээн. Бензин, солярканы чээп ап турар.

Тыванын девискээринге сөөлгү айларда чаъс чагбаанындан чер кургаан, кижилериң тайгага чоруп чорааш бот-харыысалгазын кошкатканындан хөй өрттер өскүп үнген.

Сөөлгү медээ-биле алырга, Тыванын девискээринге шупту улуг биче 36 өрт болуп турган, ооң 12-зи өжүртүнген. Ам-даа 24 өрт 4009 га девискээрде хып турар.

Барыын-Хемчик кожуунуң Аянгатыга улуг өрт үнген, ону өжүрүп каан, ам-даа бир өрт өжүртүнмээн. Чөөн-Хемчик кожуунда 5 черге өрт хып турган, арга-арыг ажылдакчыларының болгаш тус черниң чурттакчыларының күжүбиле 3-үн өжүрүп алганнар. Төп кожууннарда байдал дүвүренчиг. Бии-Хемде 4 черде, Каа-Хем кожууннуң девискээринде 7 черде, Тожу кожуунда 6 черде өрт хып турар. Оларның хып үнген чылдагаанын тодарадып көөрге, сөөлгү үеде тайга-таксылга кайы хамаан чок, арга-арыг ажылдакчыларындан кандыг-даа чөпшээред чок, төтчеглекчи езу-биле аңнап чоруп турар кижилер көвүдээн. Бүгү болуп турар өрттерниң 60-70 хуузу оларга онаажып турар деп арга-арыг ажылдакчылары тодараткан.

Өрттү үезинде өжүреринге бергедедип турар бир айтырыг — акша-төгерик. Ол талазы-биле ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле күрүне комитединде кол бухгалтер Н. Самбуу мынчаар чугаалады:

— Эрткен чылын болган улуг өрттерден бистиң күрүкомитет улуг өреге таварышкан турган. Москвадан бо чылын шилчидип берген 450 млн. рубль-биле ол өрени төлээн. Бензин, солярканы чээп ап тур бис. Өрт өжүреринге хереглээр херекселдер садып алыр акша шуут чок, ол айтырыг каш чыл иштинде шиитпирлеттинмейн келген.

Бо чазын республиканың арга-арыг ажыл-агый ажылдакчыларының часкы өртке удур белеткел ажылдарының чоруп турарының дугайында чөвүлел хуралга санал берген эш-өөрлер бо талазыбиле чидиг айтырыгны көдүрүп турдулар. Өрт өжүрер техника эргижирээн, бөдүүн хевириниң чепсек-херекселдери чедишпес, ол хаманчок ажылдап кедер хол-хаптары безин чок болуп турарын чижекке киирип, чугаалап турдулар.

Бо хүнде өрт хыппайн турар Тыванын көжууну чок. Арга-арыг ажыл-агыйлары, тус черниң удуртур-баштаар черлери-биле өрттү кыска хуусаада өжүрер дээш дээштиг хемчеглөрни ап турар, ынчалза-даа чамдык өрттер чурттакчылыг черлерден ырак, орук-чирии берге, кадыр-берт черде болгаш, чедери берге болуп турар. Чижээлээрге, Сүт-Хөл кожууннуң Үстүү-Ишкиниң бажында, Тожуда, Каа-Хемде өрттерни өжүрер айтырыг бергедежип турар. Ынчалза-даа арга-арыг камгалалында Тыванын авиасалбыры бо чылын багай эвес ажылдаан турарын демдеглээр апаар. Олар агаардан арга-арыгны доктаамал хайгаарап, өрттүң болу берген чылдагаанын тодарадып, берге черлерже парашютчуларны октап, арга-арыг ажылдакчыларынга боттуг дузаны чедирип турар.

Мооң мурнунда чылдарда арга-арыг ажыл-агыйлары часкы, күскү өрт үезинде боттарының акша-төгерии-биле өрт өжүрер ажылчыннарны тускайлап тудуп, оларны аъш-чем-биле безин хандырып турган болгай. Ам ындыг чүве кайда боор. Тус черниң кожуун, суму чагыргаларының даргалары арга-арыг ажыл-агый ажылдакчылары-биле бир демниг хөделип, бүгү чонну, хөй-ниити организацияларын, өрт ажылдакчыларын хып турар өрттери кыска хуусаада өжүреринче мөөңнээр херек. Бо берге үеде силерниң бир демниг ажылыңардан, бот-боттарыңарны деткижип ажылдаарыңардан кожуун, сумунуң сайыралы, чер-чуртувустун эгээртинмес байлаа камгалаттынар ужурлуг.

Сергей ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессиязында

ЧАЗАКТЫҢ СТРУКТУРАЗЫН ЧҮҮЛДҮГЗҮНГЕН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының чедиги сессиязының он ийги хуралы июнь 24-те бодунуң ажылын эгелээн. Аңаа он ажыг айтырыгларны чугаалажыры-биле депутаттар бадылаан алган.

Бир дугаарында, «Тыва Республиканың яамыларын база күрүне комитеттерин тургузар болгаш дүжүрер дугайында» доктаалдың төлевилелиниң талазы-биле айтырыгны чугаалашкан. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының чер-чер чагыргалары, кадрлар болгаш шаңналдар талазы-биле ажыл эргелелиниң начальники Таваалай Салчак бо айтырыгга хамаарыштыр дыңнадыгны кылган. Тыва Республиканың Чазааның структуразының дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылдың июнь 6-да ат салган № 5 Чарлыңга дүүштүр республиканың кандыг яамыларын база күрүне комитеттерин тургузар болгаш дүжүрер дугайында доктаалды хүлээп алган, ооң талазы-биле кыска тайылбырны ол берген.

Илеткелчи Таваалай Салчактан хөй санныг айтырыгларны депутаттар салган. Оларның аразында чамдык яамыларны, комитеттерни тургускан болгаш дүжүрген соонда, Чазактың ажылдакчыларының саны кызыырылган бе, акша чарыгдалдары эвээжээн бе деп айтыыр бар. Аңаа чогуур долу харыы бердинмээн. «Ол-ла деңнелинде арткан» дээн.

Тыва Республиканың Чазааның структуразынга хамаарыштыр ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы Михаил Козлов, депутаттар Амур Хоюгбан, Мөңге Майдыр, Мерген Анай-оол, Сыкырбан Монгуш, Байыр-оол Нурзат, Кара-Кат Ооржак санал бергеннер. Чазактың чамдык чаа яамыларын болгаш комитеттерин тургусканы Россия Федерациязының Чазааның структуразы база амгы рынок экономиказының негелделери-биле дүүжүп турарын олар демдеглээннер. Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле яамызын Тыва Республиканың Аныяктар бизнезин, сайгарлыкчы чоруун хөгжүдер болгаш аныяктарны ажылга хаара тудар талазы-биле күрүне комитеди кылдыр эде организастаанынга депутаттар таарзынмаан. Адын эрги хевээр арттырарын саналдаанар.

Сессияга санал-онал солушкан соонда, доктаалды чүүлдер аайы-биле чугаалашкаш, ону хүлээп алган.

Доктаалда айытканын езугаар тургустунган яамылар: Тыва Республиканың Бойдус курлавырлар яамызы, Одаар чүүлдер болгаш энергетика яамызы, Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызы.

Эде организастаан яамылар, комитеттер:

Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг болгаш делегей харылзааларының яамызын Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг, садыг болгаш делегей харылзааларының яамызы;

Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле яамызын Тыва Республиканың Аныяктар бизнезин, сайгарлыкчы чоруун хөгжүдер болгаш аныяктарны ажылга хаара тудар талазы-биле күрүне комитеди;

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызын Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызы;

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитедин Тыва Республиканың Күш-культура болгаш туризм талазы-биле күрүне комитеди кылдыр эде организастаан.

Дүшкен яамылар: Тыва Республиканың Үлетпүр, Энергетика, Транспорт болгаш Харылзаа яамызы, Долгандыр турар хүрээлелди база бойдус курлавырларын камгалаар яамызы, Чоннуң социал камгалал яамызы, Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамызы.

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызын, сайыттарын томуйлаарынга чөпшээрежилге бээриниң дугайында айтырыгны сессияга чугаалашкан.

Чөпшээрежилге бээр Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы — Тыва Республиканың Одаар чүүлдер болгаш энергетика яамызының сайыды С. Б. Сараевтиң, Тыва Республиканың Юстиция сайыды С. С. Күжүгеттиң, Культура болгаш кино сайыды Ч. Ч.-Д. Ондарның, Даштыкы экономиктиг харылзаалар, садыг болгаш делегей харылзааларының сайыды В. Б. Салчактың, Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде сайыды Д.-С. Б. Яндактың допчу намдарларын, ажыл-чорудулга зын Чазактың мурнундан Таваалай Салчак таныштырган.

Чөпшээрежилге бээрлер-биле таныжып чугаалашкан соонда, чажыт бадылаашкынның даңзызынга С. Б. Сараевти, С. С. Күжүгетти, Ч. Ч.-Д. Ондарны, В. Б. Салчакты, Д.-С. Б. Яндакты киирген.

Күрүне секретары В. С. Очур-оолду ол албан-дужаалындан хостаарынга чөпшээред бээр дугайында бижикти Президент Ш. Д. Ооржак Дээди Хуралче чоруткан. Бо айтырыгны депутаттар сайгарып чугаалашкаш, В. С. Очур-оолга бо албан-дужаалдан хостаар азы хоставазының талазы-биле чөпшээрел бээрин шиитпирлээри-биле ооң адын чажыт бадылаашкын даңзызынга киирген.

Чажыт бадылаашкынга Дээди Хуралдың 24 депутаты киришкен. Бадылаашкының түңнелинде, С. Б. Сараев дээш 23 депутат бадылаан, бир кижи удур бадылаан. С. С. Күжүгет дээш 23 депутат бадылаан, бир депутат удурланган. Ч. Ч.-Д. Ондар дээш 21 депутат бадылаан, 3 депутат удур бадылаан. В. Б. Салчак дээш 18 депутат бадылаан, 6 кижи удурланган. Ынчангаш оларның албан-дужаалдарынга томуйлаарынга чөпшээрежилгени берген дугайында доктаалдарны хүлээп алган. Д.-С. Б. Яндак дээш 14 депутат бадылаан, 10 депутат удур бадылаан. Чогуур бадылаашкынның четпейн барганындан аңаа томуйладыр чөпшээрежилгени бербээн.

Күрүне секретары В. С. Очур-оолду ол албан-дужаалдан хостаарынга чөпшээрелди бээр дээш 16 депутат бадылаан, 8 кижи удур бадылаан. Ажылындан хостаар чөпшээрелди аңаа берген.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей томуйладыры-биле чөпшээрежилге алганнарга байырны чедиргеш, чедиишкинниг ажылдаарын күзээн.

Ооң соонда сессия «1997 чылда республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин сайгарып чугаалашкан, ону хүлээп алган.

Таад-оол ХЕРТЕК.

Конференция

САНАЛ-ОНАЛДАР СОЛУШКАН

Июнь 24-25 хүннеринде Чазак бажыңының хуралдаар залынга «Сибирьниң болгаш Соңгу чүктүң эвээш санныг үндезин чурттакчыларының кадыын камгалаары» база «Чоннуң шын чемненилгезиниң дугайында» Россияның Медицина эртемнер академиязының Сибирь салбырының эртем чөвүлелиниң шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар талазы-биле комиссияларының база ТР-ниң Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының коллегиязының пленуму ажылын бирги хүнде эгелээн.

Ооң ажылын Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников ажыткан. Кадык камгалал яамызының сайыдының оралакчызы С. Д. Моломдай сөс ап чүве чугаалаан.

Аңаа медицина эртемнериниң доктору, профессорлар В. Т. Манчук, Е. И. Прахин болгаш кожавыс Хакас Республиканың Кадык камгалал яамызының кол специализи О. В. Штыгашева оларның илеткелдерин эмчилер улуг сонуургал-биле дыңнаан.

Ийиги хүнде, «Амгы үеде Тыва Республикада чоннуң кадыкшылын камгалаарының айтырыглары» деп темалыг эртем-практиктиг конференция болуп эрткен.

Чечек ДОНГАК.

БӨГҮН — Наркоманияга удур демиселдиң делегей хүнү

ӨӨРҮШКҮНҮ ООҢ-БИЛЕ КАНЧАП СОЛУУР БООР

Наркомания дээрге наркотиктиг бүдүмелдерге хандыкшыыр аар, берге аарыгларның бирээзи. Кижиниң кадыкшылынга дыка улуг хораны чедиреринден аңгыда, кижиниң мөзү-шынарын кудуладып, бодун үнелеп, хүндүлеп билбес, тоомча чок чорукка ол чедирер. Түңнелинде, аныяк кижини ол коргунчуг өлүмге чедирип болур.

Бистиң республикада наркомания сөөлгү беш чылдарда дүвүрелди болдуруп турар эмчи-социал айтырыгларның бирээзи боон турар. Наркология диспансеринде учетта алдынган наркоманнарның саны үш ажыг катап өскен. Илереттинип тодаратынмаан кижилер чежел, ынчан кээрге, ол талазы-биле көргүзүг статистика талазы-биле санап турарывыс албан езузунуң сан-чурагайын элээн саннарга ажа бээр. А ол сан-чурагай дээрге-ле ооң артында турар келир үеже оруу муңгаш, аныяк кижиниң аар салым-чолудур.

Наркотиктер-биле холбашкан бизнес дыка хөй кижилерни, ылангыя аныяктарны сагыш-сеткил, мөзү-шынар талазы-биле сандарадып, эки тураның коргунчуг өлүмүнче чыгап турар.

Наркоманнарны назы-хар талазы-биле алыр болза, оларның хөй-ле кезии аныяктар, 10—12 харлыг уруглар ооң салдарынга база алзып, ооң кара сагыштыг аспаандан үнмейн баары коргунчуг. Оон чүгле медицина дузазыбиле адырлып ап болур, оон башка, ол черле болдунмас. Наркотиктерге өөренип калган организм анаа аарыглыг езу-биле негелделиг апаар, ол чокта, дыка нарын байдал тургустунуп келир, ынчангаш назы четпээн кижи наркотик тып алыр дээш, чүнү даа кылыптарыга белен апаар, мегелээр, оорланыр-даа, кем-херек үүлгедиинге безин онаажып болур.

Ниитиледе тургустунуп келген социал кризис күзенчиг эвес бо байдалга бодунуң эвлүүзүнде база салдарлыг боон турар. Ажыл чок чорук, сагыш-сеткилдиң хоозуралы, кем-херек үүлгелигериниң өзүп турары, чаасканаан артары, амыдыралга идегел чок болуру дээн янзылыг чүүлдер кижини бодунуң делегейинден, тура-соруундан ырадып, наркотиктерге идегелдиң оруун ажыдар.

Наркоманияның девискээрлер аайы-биле нептерээнинге хамаарыштыр чугаалаар чүве болза, байдал мындыг, Тыванын девискээринде (40 муң ажыг гектар) өзүп турар черлик коноплядан гашиш болгаш марихуанны хереглээн кижилер ап турар. Наркотиктерниң бо бөлүүн ынчангаш тып алыры чиик боон турар. Ынчангаш гашиш-биле холбашкан, ону ажыглаар чоруктар бисте хөй. Наркотиктер-биле холбашкан, ону нептередип, тарадып турар кемниг бөлүктер бодунга ажыктыг кончаа сүрген чоруунга ындыг байдалды ажыглап турар.

Назы четпээннер күзенчиг эвес орукче канчап кире бээрил? Чамдык назы четпээннер биллинмес, чиик сагыш-сеткилге алзып, ону бодунга черле шенеп көөр дээш, азы эш-өөрүнден чыда калбас база бодунуң улуг кижи апарганын бадыткан көргүзер дээш, наркотиктерни шенеп эгелээр. Шак ындыг чиик сеткил, айылды ханы мередеп билбези — кижинин организмин чоорту өлүрүп, тудуп чип эгелээр. Наркотиктер-биле холбашкан кижинин даштыкы хевири безин өскерли бээр, арны өң чок, ыжыксымаар куу-ла чүве апаар, диштери, бажының дүгү дүжүп эгелээр, организм эрте-ле кыраан шинчилиг апаар. Оон аңгыда, кижиниң психикаазының үрелгени, ниити байдалындан-на илдеп апаар, угаан-бодалы кошкаар, организм сулараан болур, аажок каржы-дошкун, чүгле бодун бодаар апаар болгаш чүү-даа чүвеге сонуургалын чидирер. Сагыш-сеткили, күзели чүгле канчап наркотиктер тып алырынче угланган болганда, чымчак сеткил деп чүве уттундурар. Олар чүгле бодунга, чоок кижилеринге багай салдарлыг болурундан аңгыда, салгалынга база хора чедирер, ындыг кижиден төрүттүнген уруг психика болгаш кадыкшыл талазы-биле сула, кошкак болур. Ооң-биле кады наркоманнар коргунчуг аарыг СПИД-биле аарып болур бөлүктүң кижилери боон турар. Наркотиктер ажыглап турар кижилериниң аразында наркотиктерниң хемчээлин хөйнү ажыглапканындан өлүр чоруктар эвээш эвес, Боттарының амытынына четтинерин орадаажыр байдалдар база бар.

Сөөлгү чылдарда коргунчуг бо байдал чүгле медицина болгаш хоойлу-дүрүм ажылдакчыларынга дорт хамааржын турар айтырыг боорундан дашкаарлааш, ниити күрүне айтырыы боон тургустунуп келген. Социал-чидиг бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлевес чүве болза, келир үениң аныяк салгалынга багай салдарлыг болуру билдингир. Ынчангаш аңаа сонуургалдыг болгаш дорт хамаарылгалыг күрүне структуралары-биле кады демнежип, Чазактың талазындан деткимчеге даянып турган хоралыг, коргунчуг ол аарыг-биле демиселди бүгү талалыг чорудар болзувусса, бистиң республикага ол талазы-биле чогумчалыг түңнелдерни чедип ап болур бис.

Ам дээрезинде улуг кижилер ол айтырыглар дугайын чугаалажып, дээштиг кандыг хемчеглерни алырын сүмележип турда, аныяк ооолдар, кыстарга дараазында чүүлдерни чугаалаар бодайдыр бис. Кижиниң кадык-чаагай амыдырап-чурттаарынга наркотиктерниң хораазы канчаар-даа аажок улуг дээрзин утпаңар. Ынчангаш ону кажан-даа ажыглаваңар! Амыдыралдың өөрүшкүзү, быжыг кадыкшыл силерниң боттарыңарның холуңарда!

Татьяна САТ.

Медицина профилактиказының республика төвүнүң терапевт эмчизи.

Сөөлгү шакта

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

● **МОСКВА.** «Күрүне пенсияларын санаар болгаш өстүрер чурумунуң дугайында» Федералдыг чаа хоойлуну Россия федерациязының Күрүне Думазы хүлээп алган. Бо Хоойлу болза, чүгле ажылдаваин турар пенсионерлерге хамааржыр деп депутат И. Аничкин таныдырлап чугаалаан. Ажылдап турар пенсионер кижи шилип алыр: ажылдавышаан, пенсия хандырылгазының дугайында күштүг Хоойлуга дүүштүр пенсиязын алыр азы ажылдаарын соксаткаш, хүлээп алдынган чаа Хоойлуга дүүштүр пенсиязын эде санаттырып, өстүрүп алыр.

● **УЛАН-УДЭ.** Республиканың Конституциязыгга немелделер болгаш өскерилгелер киирер сорулга-биле ат салыышкынын Бурятияның парламентизиниң депутаттары чыып эгелээн. Үндезин Хоойлуга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер дугайында айтырыгны Бурятияның Улустуң Хуралының күскү сессиязының үезинде чугаалажып көөр. Республиканың Конституциязы 1994 чылдың март айдан бээр күштүг болуп турар. Күрүне эрге-чагыргазының органнарының эрге-хүлээлгелерин ында айтыктан турган. Амгы Үндезин Хоойлуга киирери-биле эдилгелерниң он кезек төлевилеллери белеткеттинген. Парламентиниң бодунуң эргелерин калбартыр дугайында эдилге база бар.

Конституцияга эдилгелерни киирер кылдыр шиитпирни хүлээп алырынга депутаттар корпузунуң үштүң бир кезииниң деткимчези азы 23 парламентарийлерниң чөпшээрежилгези херек. Бурятияның Президентизи Леонид Потапов бодунуң эдилге төлевилелин база киирген. Республиканың Президентизи бодунуң хоойлу төлевилелин Улустуң Хуралынга бот-тускайлап киирер эргелиин амгы Конституцияда айыткан турган.

Республиканың Президентизиниң болгаш Улустуң Хуралының депутаттарының бүрүн эрге-хүлээлгелери ам бир чыл болгаш доостур. Улустуң Хуралының күскү сессиязынга үстүнде айтырыгларны чугаалажып көөрү — дараазында болур соңгулдаларга белеткелдиң эгези кылдыр республикада санап турар.

● **МОСКВА.** Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы-биле генерал-лейтенант Владимир Кулаковту Россияның Камгалал яамызының кижизидилге ажылының кол эргелелиниң начальнигинге томуйлаан. Ол томуйлаашкынга чедир генерал Кулаков шериглериниң айыыл чок чоруунуң эргелелиниң начальниги турган. Шериг полициязын тургузарының концепциязын ол ажылдап кылган.

● **АЛЕКСАНДРОВ.** Чогаалчы Марина Цветаеваның шүлүк чогаалдарының неделязы хоорайның Культура бажыңында дүүн эгелээн. Күрүненің улуг театрының ыраажызы Владимир Маторин ол неделяны ажыткан.

(РосИТА—СЧТА).

ДЕЛЕГЕЙДЕ БОЛУУШКУННАР

▲ **НЬЮ-ЙОРК.** Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының тускай сессиязынга делегейниң 185 чурттарының төлөлекчилери бойдус камгалалының айтырыгларын чугаалажып көрүп турар. Бойдус камгалалын чугаалажып көрген улуг конференция беш чыл бурунгаар, 1992 чылдың июнь айда Рио-де-Жанейро хоорайга болуп эрткен. Бо эрткен үениң дургузунда бойдусту — долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле кандыг чүүлдерни кайда, канчаар кылганын, моон соцгааргы сорулгаларны КНО-нуң Кол Ассамблеязының амгы сессиязынга чугаалажып эгелээн. Россия Федерациязының Чазааның Баштыңы Виктор Черномырдин сессияга чүве чугаалаан болгаш чуртта байдал нарын-даа болза, бойдусту камгалаар талазы-биле болдунарла хемчеглериниң алдынын турарын айыткан.

▲ **ПХЕНЬЯН.** Мурнуу Көрейден аъш-чем дузаламчызы алдынып турар дугайында Көрей Улус Демократтыг Республиканың эрге-чагыргалары бир-ле дугаарында чоокта чаа дыңнаткан. Мурнуу Көрейден 50 муң тонна аъш-чем аймаа бо чылдың июнь 19-та алдынган.

▲ **ТОКИО.** Тайваньның президентизи Ли Дэнхуэй Японияның найысылалынга барып чорааш, ол чурттуң чаа боо-чепсээ-биле танышкан. Японияга бүдүрген чаа боо-чепсек-биле Тайваньның шериин хандырып эгелээн. Гонконг деп колония эрге-байдалдыг девискээр Кыдат Улус Республиканың эргезинге кирер үеге чедир кашла хонук арткан турда, Тайвань шериниң өөредилгези эгелээнин өнчүк-чөңгээ кылдыр Японияда болгаш Кыдатта хөй хайгааракчылар санап турар.

▲ **ВИНДХУК.** Удурланыкчы бөлүктүң удуртукчузу Сассу-Нгессога шынчы чепсектиг милиция Конгонуң парламентизиниң бажыңын артиллерия-биле боолаан. Сөөлгү медээлерни езугаар алырга, Африканың ол бичии чурттунуң найысылалы Браззавильде аткылажыышкыннар эгелей берген.

▲ **ТЕГЕРАН.** Таджикистанның амгы чазааңга удур каттышкан бөлүк чурттун чазаа-биле тайбыңчыдылга дугуржулгазынга ат салырынга белен деп, ук бөлүктүң удуртукчузунуң оралакчызы Акбар Тураджонзод медеглээн. Чедир дугуруштунмаан маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээн сөөлүнде, чүгле ынчаарда дугуржулгаларга ат салырынга (Москвага) белен бис деп, ол чугаалаан.

▲ **РИМ.** Албанияның келир үезиниң дугаында керээге ол чурттуң политиктиг беш күштериниң төлөлекчилери ат салган. Ат салыышкынына киришкеннер: президентини деткээн демократтыг партияның, удурланыкчы социалистиг партияның, социал-демократтыг партияның, Албанияның национал чаңгыс эвиниң барын үзелдиг партиязының болгаш республиканчы партияның төлөлекчилери.

▲ **СТРАСБУРГ.** Белоруссияда байдал дугайында дыңнаашкыннарны Европа Чөвүлелиниң парламент ассамблеязының сессиязында эгелей берген. Белөрруссияның президентизи Александр Лукашенкону деткип турарларның-даа, ооң удурланыкчыларының-даа чугааларын бир дөмей дыңнаарынга белен бис деп, Парламент ассамблеязының даргазы Лени Фишер (херээжен дарга) медеглээн. Чугаалажып көрүүшкүннүң киржикчилери боттарының бодалдарын хостуг илергейлээрин оларга хандырар төлөөде, сессия хаалгыг болур.

▲ **АБУ-ДАБИ.** Иорданияның премьер-министри Абдель Салям аль-Маджали чоокта чаа Каттышкан Араб Эмираттарның найысылалынга барып чораан. Чугаалажып көрген бүгү айтырыглар талазыбиле Иорданияның болгаш КАЭ-ниң турушку бүрүнү-биле дүүжүп турарын Иорданияның Чазааның баштыңы демдеглээн. Эжеледкен бүгү араб девискээрлерден, ооң иштинде Иерусалимниң араб секторундан израиль шериглерни үндүрерин Иордания болгаш КАЭ шыңгыы негеп турар.

▲ **СТРАСБУРГ.** Чечняга тайбыңны быжыглаар херекке чугула депшилге чедип алдынган деп, Европа Чөвүлелиниң парламент ассамблеязының чечен айтырыының талазы-биле ажылчын комиссиязының даргазы, Швейцарияның парламентарийи Эрнст Мюлеманн медеглээн.

(РосИТА—СЧТА).

Тыва Республиканың Культура яамызының 50 чылынга

ЧЕТТИРДИМ, САЙЫТТАРЫМ!

Күрүненің Москвада культура институдунга 1960 чылдың күзүнүнде режиссура-театр салбырынче конкурс-биле кирген турган мен. Конкурс чокка өренин кирер шынзылга-биле ынчангы Бүгү-эвиледдиг кинематография институдунче экзаменнер дужаар ужурлуг турган, шылгалданың ийиги чадазынга «сывырлып» калган мен. Комиссия даргазы, сураглыг Сергей Бондарчук олура: «Силерде Тывада киностудия бар өвес, доозарыңга-даа ажыл чок артар кижи-дир сен» — дээрге, «Ынды-дыр!» — дээш базып үне берген мен.

Тываже дедир чанар деп турумда, ол үеде Тыва төлөв чериниң даргазы Сат Намчак улуг ачы-хайыразын көргүзүп: «Москва кыдында, арга иштинде чаа институт ажыттырган, ынаар бижик берейн, шенеп көрем, оолак» — диди.

Подмосковьениң дыка-ла чараш чериндe, Левобережнаяда, онзагай культура институдунга эки кижилериң ачызыбиле өренип киргеним ол. Өскус-чавыс кижиге хөлчок дузалашкан Дунзецмаа Сувановна, Владимир Базыр-оолович Оскал-ооллдарга, Тыва автономнуг областың культура эргелелиниң кадрлар килдизиниң эргелекчизи Людмила Степановна Буяновага өөрүп четтиргенимни илередиксээр мен.

Ийиги курска өренип турумда, бир хүн институт ректору мени кыйтырты берген. «Кел дээн кедилиг, бар дээн бачыттыг» чүве дээн деп бодап, чүнү үүлгедишкенимни шүгдүнүп, белеткенин алгаш кире бөримге, ректор-башкы чылыг-чымчак мендилежип, «Силериң тыва культураның сайыды келген, тыва студентилер-биле ужуражыксап турар-дыр» — деп-ле. Ылавылап көөрүмге, Монгуш Каккыйлаевич Шыырап дарга бо хүлүмзүрүп олур. Тываларның «Здр. кижи» деп жаргон чугаазы-биле алырга, шынап-ла, бедик чаагай, ол үеде көргүстүнүп турган япон киноларның маадырлары-биле бир дөмей, чымчак сеткилдиг даргам ол ажылындан халажыырынга чедир дыка-ла улуг дузаны бистерге көргүзүп келген.

Улуг байырлалдар эрте бээрге, 50 акшаны Культура яамызы ыяап-ла шилчиткен турар. Чайын Тываже чаныып келгеш, дедир Москва чедер акшаны база чазак төлеп бээр турган.

Кыыдың бичии көрүкчүлер театрын ажыдып алгаш, чогаадыкчы өзу-биле режиссерлап турумда, чаа сайыдывыс Матпа Сумбуевич Хомушку хөөкүй менги көгүдүп турган, яамының улуг инспекторунга ажылдадып алган. Дүжүметтээр, столь артынга ажылга хөңнүм чок турган. Бир чыл эрткенде, күртелерадио даргазы Николай Дамбаевич Шиирилпей хөөкүй тыва телестудияга бир дугаар тыва телережиссер болур сен. Абакан телестудиязынга бир ай өөренгеш жел дээрге, Культура яамызының сайыдының сеткилин хомудадып, байырлажып алганым ол. Оон бээр культура, парлалга шугумунда 35 чыл бараалгап келдим. Баштайгы сайыттарым Монгуш Каккыйлаевич Шыырапка, Леонид Боранда-евич Чадамбага, Матпа Сумбуевич Хомушкуга, Күжүгет Сереевич Шойтуга (Чазактан культура куратору), Николай Дамбаевич Шиирилпейге мөгейип, «четтирдим» деп чоруур мен ийин.

Сергей БАИР.

Тываның Культура ажылдакчыларының эвилелиниң даргазы, РФ-тиң парлалга талазы-биле Күрүне комитединиң Тыва Республикада девискээр эргелелиниң начальниги.

● *Чаа албан чери*

АДЫ ЭВЕС, А ЧОРУДУЛГАЗЫ БАЗА ӨСКЕРИЛГЕН

ЧАДААНАГА ЧАА ТУРГУСТУНГАН СЭЭ-НИҢ (СОЦИАЛ-ЭМЧИ ЭКСПЕРТИЗАЗЫ) БАЙЫРЛЫГ АЖЫДЫЫШКЫНЫ БОЛГАН.

Ацаа чалаткан аалчыларда арбын келген. СЭЭ-ниң дугайында кыска медээни ооң эргелекчизи Татьяна Доткан-ооловна Ондар кылган. Ооң соонда келген аалчылар чаа тургустунган албан черинге база Т. Д. Ондарга изиг байырны чедирип, оларның буянныг ажыл-ижинге, чедишкиннерни күзеп, белек-селээн, акша-төгериин хире-шаабиле өргүп турганнар. Чону чоорган» деп мерген чугааны маңаа хамаарыштырбас арга чок. Республиканың Социал, Кадык камгалал яамыларының, республика эмнелгезиниң болгаш Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның төлээлери бо байырлалга идепкейлиг киришкеннер. Байырлады организастаан ол коллектив келген аалчыларын амданныг аъш-чем-биле хүндүлеп, таалан-чыг ыры-хөгжүмнү бараалгатканнар.

Социал-эмчи экспертизазы деп чүл ол, кандыг ажылды кылып чорударыл деп айтырыгга Т. Д. Ондар мынчаар харыылады:

— Аарыг-аржыкка, айыыл-халапка таварышкан кижилерге дузалаар албан чери болур. Мооң мурнунда ону ВТЭК комиссиязы деп адап турган. Ам уениң негелдези-биле чүгле ооң ады эвес, а ажыл-чорудулгазы база элээн өскерилген. Чаңгыс чижек. Үшкү бөлүктүң инвалиди кижи 5 ургуларлыг, кадайы ажылчок болза, ол кижини СЭЭ-ниң хуралынга сайгаргаш, 2-ги бөлүкче шилчиткеш, акшазын алыр кылдыр шиитпирлээр эртелит. Ындыг янзылыг кылыр ажылдарывыс хөй. Социал байдалы берге инвалидтерге дузалаар хемчеглерни алыр апаар бис.

Республиканың барыын талазындан 8 кожууннарын Ак-Довурактың ВТЭК комиссиязы харылап турган. Бистиң бо чаа тургустунган албан чери Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл кожууннарга дамзы езугаар чедип, инвалидтерни хүлээп ап, оларны шинчип, пенсия тыпсыр бис. Ынчангаш Ак-Довурактың ВТЭК комиссиязы ам чүгле 4 кожуунну харылаар апаар. Оларның ажылы чиигеп, шынарын экижидерлер.

Чөөн-Хемчик кожууи чагыргазы социал-эмчи экспертизаазынга чагырга бажыңының адаккы кадында кабинеттерни берген. Ол-ла каъта кожуунның социал хандырылга киллизи бар болганы ажылдаарынга дыкала таарымчалыг болуп турар. Бо хүннерде ында 3 кижи ажылдап турар.

Каадыр-оол ТУВАК.

ЧАА-ХӨЛДҮҢ ЮБИЛЕЙИНГЕ

1. ТӨРЭЭН ЧЕРИМ КИЖИЛЕРИ

Кижи чурттуг, куш уялыг, Кижи төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар. Ажыл, амыдырал аайы-биле төрээн черимден ырап, Тываның бир булуңунда чурттап, ажылдан чор мен. Ак-Туруг эге чада, Булуң-Терек чеди чыл, Чаа-Хөл ортумак школаларын доозуп, бышкан билигниң аттестадын холга ап, төөгү башкызы болур чырык күзелимни Кызылдың күрүненің педагогика институдунга чедип алдым. Арат чоннуң ажы-төлүн хөй чылдарда өөредип, кижизидип чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үне бердим. Партия, Советтер органнарынга, чатырга черинге база ажылдааш, сөолгу каш чылда республиканың мурнуу зонаында ийи кожа-хөлбөө кожууннарның амыдыралын чырыдын, көдээ бижикчиниң албан-хүлээлгезин күүседип чор мен.

Төрээн Чаа-Хөл кожуунумнуң, ортумак школа доскан суурумнуң юбилейи болур деп медээ дыңнаашы, сагыш-сеткилим чайгаар көдүрлүп, солунга каш сөстүг чагаа бижиир бодал төрүттүнүп келди.

Чаа-Хөлдүң байырлалы болур дээрге, чалыы шаам сагыжымга катап эглип кээп, ТР-ниң күрүне шаңналының лауреады А. Даржайның «Тыва өглери», алдарлыг чогаалчы Монгуш Өлчей-оолдуң «Чаа-Хөлдүң айдыңы», алдарлыг композитор Солаан Базыр-ооллдың, ооң өөреникчилери, салгакчылары композиторлар Каадыр-оол Бегзиниң, Юрий Сундуйнуң, Дагба Санчыттың ыянгылыг аялгалары кулакка кээп дыңналып, кады өөренип чораан эш-өөрүмнүң овур-хевирлери караамга көстүп кээрлер-дир. Ынчангаш төрээн черим кижилери — башкыларым, чаңгыс классчыларым дугайында чамдык сактыышкыннарны бижидим.

2. БАШКЫЛАРЫМГА МӨГЕЙИГ

Ак-Туруг ортумак школазынга барык 50 чыл бурунгаар өөренип эгеледим. Мени школага бир-ле дугаар хүлээп алган башкым —Василий Опаевич Өлчей, ынчан ол эге школаның эргелекчизи турган. Белеткел класынга бистерни өөредип, доостурган башкывыс Роман Серемааевич Хунай-оол чүве. Ол үеде класс бүрүзүнге еске башкылар өөредир. Эге класстарга бистерни ырлаар Тамба, Кара-оол Дагба база «Чаа-Хөлдүң чартык артизи Чапчын оглу чараш Доржу» деп башкылар өөредип, кижизиткенин сактыр-дыр мен.

Ынчангы школа директору В. О. Өлчей ам «Күш-ажылдың хоочуну», Ленинчи юбилей медальдарының, «Улус чырыдыышкынының тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи, Россия Федерациязының алдарлыг башкызы апарган. Хөй чылдарда, партия, Советтер органнарының удуртур ажылынга ажылдан чораан, улус өөредилгезиниң хоочуну Р. С. Хунай-оол-биле иелээ хүндүлүг дыштанылгазынче үнүп, Ак-Туруг суурда чурттап чорлар. Ам бистиң аравыста чок Монгуш Монгушович Бартна-Сады башкывыстың «Делегейде мен-ден чоргаар хамааты чок» деп бадырылаар сураглыг ыраажы Поль Робсонну дег, өткүт үнү ам-даа кулаамда дыңналып чор.

Булуң-Терек чеди чыл школазын доозуп турувуста класывыс башкыы улус өөредилгезиниң тергиини Александра Монгушовна Допай башкы турган чүве. Күрүне экзаменнерин доозарының кырында келгенде башкывыс турган: — Эки өөредилгелиг, кызымак, өскусчавыс кижи боруцга, өөрүң аразындан сени шилип, «Артек» баар кылдыр педсоветке шиитпирледивис — деп бо. Баштай шуут бүзүревейн шаг болдум. Шак ынчаар төрээн школамныц, башкыларымның, өөреникчи эш-өөрүмнүң база күрүнемниң ачы-хавыяазында улуг, делгем чуртувус ССРЭ-ниң чүлдү-чүрээ, найысылал Москва хоорайны, В. И. Ленинниң Мавзолейин көөр, бүгү-эвиледдиң пионер лагери «Артекке» барып дыштанып аас-кежиин мөгээ таварышкан. Ону кажан-даа утпайн чор мен. Төрээн школамга чаныып келгеш көрген, билген чүвемниң шуптузун өөреникчи эш-өөрүмге, башкыларымга бир дүнну атсы хондур хөөреп, сонуургадып бергеш, география, биология кичээлдерингe ажылгаар Крымдан чыып алганым гербарий, даштар коллекциязын тураскаал кылдыр башкыларга дамчыдып бердим.

Чаа-Хөл ортумак школазынга бүгү эртемнерни соңгаартан келген орус дылдыг, янзы-бүрү национлыг кадрлар кээп башкылап турду. Оларның аразында кандыг салым-чаяанныг кижилер чок дээр ону. 4-10 класстарга шуптузунга күрүне экзаменнери дужаар чүве. Ынчангаш ол үениң өөреникчилери шыырак билигни чедип ап-даа турганы ол. Төөгү, дыл башкызы болур күзелимни боттандырарымга ынчангы тыва литература башкызы, ам методист башкы, ТР-ниң алдарлыг башкызы Виктор Седипович Кызыл-оол база төөгү эртемин башкылап турган Николай Тимофеевич Кондратьев улуг салдарны чедирип, деткимчени көргүскенинге сеткилимниң ханызындан өөрүп чор мен. Школачы чылдарымда кожуунувустуң ацгы-ацгы школаларынга башкыладып чораным бүгү тала-биле салымчаяанныг Кара оглу Адам Очур, цирк артизи чораан ырда кирген Василий Доржу, ыраажы психолог Морис Вайнберг, күш-культура болгаш шериг хөрээ башкызы Владимир Бахтин, төөгүчү Николай Кондратьев, гармонь туткаш, танцы-самнаар мөгелер ораны — Сүт-Хөл оглу Чимит-Доржу Монгуш, хөгжүм башкызы композитор Солаан Базыр-оол оларның кижизит овур-хевири сагыжымда таңмаланып артып калган. Кожуунувус, Чаа-Хөл суурувус юбилейи-биле, эргим башкыларым. Силерлериң баарыңарга күдүк базып, мөгейдим.

3. ӨӨРЛЕРИМ, КАЙДА СИЛЕР?

Барык шупту башкылар бис. Чаа-Хөл ортумак школазын 1958 чылда тыва класстан 16 хире кижи доскан ышкаш бис. Элдепейлиг онзагай чүве — клазывыс өөреникчилери барык шупту башкылар болган болбазыкпе. Тамара Кучук (Хожур-оол), Алдын-оол Кыргыс, Самбыц-оол Сувац, Күшкүл-оол Кыргыс (Бурунгле) олар ам аравыста - чок, Экер-оод Кара-Сал, Иван Седен, Бичии Болат, Амбырал Даржай, Дайынчы Дамба-Хуурак, Ховалыг Чечек-оол, Январина Суван (Дамчаа), Күшкаш Донгак (Саккак), Надежда Седипей, бистер шупту башкыныц тускай ортумак, улаштыр дээди эртемин чедип алгаш, республиканың ацгы-ацгы школаларынга — чоннуң ажы-төлүн эртем-билигте өөредип, кижизидип, буянныг ишти — үүле-херекти будүрүп келдивис. Өөрлерим аразында улус өөредилгезиниң тергиннери, алдар-аттыг башкылар-даа бар. Мээң билирим Күшкаш Донгак, Иван Седен, Январина, Самбыц-оол Сувацнар (олар школага-ла танышкан өг-бүле-дир), Надежда Седипей төрээн школазында ам-даа башкылап чорлар ийин. Кады төрээн угбам Январина 9 класска чедир бистиц-биле кады өөренгеш, 10 классты өске школага доосту. Ол база-ла башкы. Хөй чылдарда эге класстарга ажылдаан методист-башкы. Ону ам Любовь Түлүшовна дээр. Арткан өөрувус ацгы-ацгы мергежилди чедип алганнар. Мактар Кудаевна Бегзи-биле Зоя Бегзи суглар-дыр ийин. Зоя почта харылзаазының шугумунга алдарлыг харылзаачы атка чедир ажылдаан. Ам-даа ийи хире эживисти сактып чададым, назын дөгөөн, уттуаал апардым, өршээп-ле көрүцерем.

Ам клазывыс амыдыралындан каш сөс. Даргавыс кончуг эки өөренир Тамара Кучук турган. Ол Улуг-Хемниң Хайыракан школазынга алдар, макталдыг ажылдап чораан, хай бооп, хеме ацдарылгаш, сугга барган. Ол шыырак математик-физиктеривис Алдын-оол Кыргыс, Чечек-оол Ховалыг, Күшкүл-оол Кыргыс, баян-хааржак ойнаар хөгжүмчүвүс Амбырал Дартай, черчениеге база шыырак, класс оолдар, уругларының чурук-шыйыгларын ол-ла шыйып бээр, Экер-оол Кара-Сал — боксер, Иван Седен, Күшкаш Саккак —политинформаторлар, Бичии Болат — чурукчу, чыткан хой тургуспас Самбыц-оол Сувац спорттуң бүгү хемчилеринге дески ойнаар, Мактар Уля, Январина ийи танцы-самнаарынга ынак, а Надежда Седипей эң кежээвис, классты кончуг арыг кылдыр чуур чүве. Хоккей ойнаар Кара-оол Доржу база турган. Чажырбас мен, мактанмас мен клазывыс хеймери мен, чагаалажыр акыларым, угбаларымныц чажам дивес почтачызы база чордум. А клазывыс башкызы Клавдия Архиповна Кызыл-оол чүве.

Чугаа узап, аскак хой ырады. Келир чылын школаны доосканывыстың 40 чылы болур ужурлуг. Кожуунувус, суурувус юбилейлиг байырлалында душчу бээр-даа чадавас бис, база катап ужурашкыже байырлыг че, менди-чаагай!

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
«Шынныц» корр.

Бичии чаштарның буянныг эмчизи

«МАКТАНМАС МЕН»

Тыванын төп кожууннарының бирээзи Чаа-Хөлдүң уруглар эмчизи П. Т. Суваң чаштарның кадыкщылы, чогумчалыг маңдыш өзери дээш бүгү күжүн харам чокка берип турар.

— Павел Түлүшович, баштай бодуңарның дугайыңарда, намдарыңарны номчукчуларга чугаалап берип көрзүңерзе, кандыг ирги?

— Ийет. 1948 чылдың ноябрь 28-те Чаа-Хөл суургa «төк кээп» дүшкен мен. Билип келиримге, ада-иемниң ажы-төлү эңмежок улус болду. Ортуну-ла мен. Ачамны Суваң Түлүш Чамзырынович, авамны Дол Кыргыс Кыргысовна дээр. Павел деп адымны кирним кескен орус эмчи, Корчагин дег эки кижи болзун дээш адаан дээр чораан. Шынап-ла, бо назынымы иштинде кижилерге багай чүве көргүспейн келдим. Корчагин ышкаш, аткылажып-даа чорбадым. Ынчалза-даа амыдыралдың эки-багын көрүп шаг болдум. Көк-көдээ чурттуг оолак каяа чорбадым дээр! 1966 чылда Кызылдың эмчи училишезин доосканы. Эрзинниң Кызыл Сылдыс суургa күш-ажылчы базымым эгеледим. Моол дылды бичии билирим ол. Ооң соонда, Ыраккы Чөөн чүкке шериг албаны эрттирдим. Дүшкүүрлүг үелер...

Ам ооң дугайында бодаандаа ажыы чок боор. Ийи улуг социалистиг күрүнелер «үскүлешкен» дээрге, ийи улуг чонга ыядынчыг турду. Ынчалза-даа дайынчы эш-өөрүмге, оларның аразында Тыва чурттугларым база бар, эмчиниң бирги дузазын көргүзүп чораанымга чоргаарланыр мен. Ол дээрге мээң ыдыктыг хүлээлгем болгай!

— Силерни кымнар шын кижизидип, ак орукче башкарганы?

— Бир-ле дугаарында ачам, авам, кырган-ачам Чамзырын Түлүш (улуг улустуң ат-сывын адавас чүве дээн), башкыларым: Лидия Ивановна Булычева, Александр Алексеевич Саликов, Клавдия Архиповна, Виктор Седипович Кызыл-оолдар, Лидия Петровна Саргова болгаш өске-даа ак сагыштыг эки кижилериң чагыгсумези деп бодаар мен. «Чону чоорган, хөйү хөйлең» дээри шын. Ооң-биле чергелештир кижи оруун тыварда, боду билир ужурлуг. Айтыышкын-биле эвес аан. Билигте ынак болур херек. Хөй номчуттунар. Спорт дээрге, амыдыралдың негелдези. Кижи бүрүзү экини күзел чоруур болгай. Эки күзел шын орукче үдээр.

— Амыдырал хөй оруктуг болгай... Шериг албаны— амыдыралдың база бир школазы деп чугаа шын бе?

—Шын, шын! Күзел күштүг. Ыраккы Чөөн чүкке турган, бичии чаштар, оларның келир үезиниң дугайында үргүлчү бодап чордум. Албан эрттирип чораан оолдарның аразында өг-бүлелиг кижилер база турду. Берге байдалдарга таварышканда олар уруг-дарыының дугайында колдадыр чугаалаар чордулар. Кижиниң сеткили чайгаар-ла оларныы-биле каттыжа бээр. Ынчангаш эмчиниң дээди эртемин чедип алыр деп шиитпирлээн мен. Эш-өөрүм — Томскиже барганың дээре боор деп сүмелеп турдулар. Ынчалза-даа Красноярскиниң эмчи институдунуң уруглар эмчизиниң факультединче кирер дээш дыка-ла белетченген мен. Шылгалда шыңгыы-ла болган. Шуптузун эки демдектерлиг дужаадым. Институтка үш чыл иштинде хостуг хүрещ-биле «демисежип» келдим. Ынчан Красноярскиге И. Ярыгин, А. Алексеев, В. Токчинаков суглар мени «уштап-баштап», азы тренерлеп турдулар. Улуг спортче орук барык ажык турду. Уругларның кадыын камгалаар сорулгам оон артык чугула болганда, Чаа-Хөлде чаштар эмнеп чоруурум ол-дур.

— Ажыл-агыйыңар дугайында чугаалап көрүңерем.

— Институт доосканы база-ла Эрзин кожуунга ийи чыл практикам эрттирдим. Ужуру болза, хуусаа оон эвээш болур ужурлуг. Ол кожуун даргаларының дилээ ындыг болган. Амыдыралга эки-даа, багай-даа таварылгалар турар. Өвүрнүң Торгалыгда салбыр эмнелгезинге эргелекчилеп турумда, 16 харлыг уруг халдавырлыг менингоккок деп аарыгдан аараан. 1981 чылда ол суургa чырык чок турган. Дүне оорга чүнүнден анализ алыр ужурга таварышкан мен. Өлүг-диригниң аразында чыткан кижиниң амы-тынын ынчаар камгалап алганымны ам-даа утпас мен. Коргунчуг, харын-даа эмчи дузазын ап шыдавас таварылганы база көрген мен. Дөрт айлыг уруун иези арага-биле хораннаан болган. Чадажып каан мен. Талаар чорду. Араганын хоразы ол-дур. Боду ижип аар, а эзирик иезиниң сүдүн эмген уруу чок апаар. Өлүм-чидимбиле демисежип чоруур амыдыралдыг кижи-дир мен.

— Чаштарның кадыкшылының талазы-биле Чаа-Хөлде кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Кажан-даа, кымны-даа мегелеп болбас. Чаа-Хөл кожуун Улуг-Хем кожуунбиле кады турда, Чаа-Хөл эмнелгезинге уруглар эмнээр салбырны ажыткан. Ынчан 1987 чыл чүве. Мээң эргелекчилеп турган салбырым ол чылын чаштарның хорамча чок чоруу дээш республикага бирги черни алган. Ынчан мени Чазак шаңналынга киирер дугайында чугаалаар база дыңнаан мен. Он чыл эрткен. Олчаан барган. Ам байдал сыр өске болгай. Чоннуң амыдыралы баксыраан. Ажыы-биле чугаалаарга, рынoктуг экономика хөгжүвейн турар. Дүгүвүс-даа, эъдивис-даа саттынмайн тур ышкажыл. Ынчан кээрге, өг-бүле, ажыл-агыйларның бүгү талазы-биле баксырап турары бо-дур. Нарын үеге келир салгалды камгалаар дээш, Чаа-Хөл кожуунуң өмчилери бүгү-ле бар аргаларны ажылгап турар. Эрткен чылдың түңнелдери-биле бичии чаштарның хораар чоруун кызырар демиселге республикага үш-кү черни алдывыс.

— Кады ажылдап турар эш-өөрүңер дугайында чугаалап көрүңерем.

— Шыны-биле чугаалаарга, амыдыралвыс берге. Акша-шалың албайн тур бис. Ынчалза-даа уйгучыдын чок, уруг-дарыгның амы-тыны дээш демисежип тур бис. Өлүм-чидим кымга-даа күзенчиг эвес, а коргунчуг-ла болгай. Бо демиселге эмчи сесгралары Байыр Галина, Хертек Валентина, Хураганчык Саяна база санитаркалар Байыр-оол Зоя, Комбу Севээн болгаш өскелер-даа эрестиг туржүп турлар. Чаңгыс саналым — биче медперсоналды болгаш санитаркаларны хүндүлээр, харын-даа доктаамал өөредир болза эки. Олар улуг эмчилериң айтыышкынын күүседип, ажылды кылып турар кол кижилер болгай.

— Чаа-Хөлде чоок кижилериңер...

— Чоок кижилерим бар. Эң чоок кижилерим — чонум болгаш оларның эргим, чаптанчыг ажы-төлү. Ынчаарга төрелдеримден: акым Алдын-оол бо кожуун чагыргазының даргазының экономика талазы-биле оралакчызы, өөм ээзи Любовь Сергеевна башкы дээш оондаа өскелер. Төрелдерим өске-даа кожууннарда ажылдап, чурттап чорлар. Мактанмас мен. Амыдыралывыс чүгээр. Бүгүдеге күзелим: ажыл-ишчи, найыралдыг чурттаалыңар!

● *Хая көрнүп көөрге...*

«ИТПЕК-ХОЙТПАК АРБЫДАЗЫН!»

Итпиктиң кержек бажын, шокар өңүн, эдер үнүн сонуургаар турдум. Ону көргеш, дыңнааш, авамче маңнаар мен.

— Итпик эдерге, ът-сиген амданныг, чаагай болур, итпек-хойтпак көвүдээр, ийи баштыг итпик-питпик инектиң, хойнуң итпек-хойтпаа... Итпек-хойтпак арбыдазын, ирт-серге семиризин!..— деп, авам мени дыңнай сал-ла йөрээр турган.

Авам кымга-даа, үүг-даа чүвеге экини күзээр чаңныг. Ool хиремде авамны өттүнер мен. Анай, хураган, бызаа бажы дозар, чээрген чыыр чордум. Хой, өшкүнүң эң дезиглерин саап өстүм, саар инекче авам мени чагдадыр эвес, саарда чүгле бызаазын эдирип туттурар, эмии бестели бээр дээш меңээ инек сагдырбас болгай. Хууда хөй инек-саан бар эвес, ынчангаш ындыг турган боор. Мыйыстыг бода мал колдуунда колхозтуу апарган. Ол дээрге бежен чылдарның эгези чүве.

1970—1980 чылдарда республиканың дыка хөй сүт-бараан фермаларын кезип четтигипкен мен. Комсомол обкомунуң лектору, «Тываның аныяктары», «Улуг-Хем», «Шын» солунның ажылдакчызы турган, саанчыларга, бызаа ажаакчыларынга, инек кадарчыларынга мага хандыр ужурашкан мен. Оларның чиик эвес ажылын Улуг-Хем районнуң (бөгүнде Кызыл кожууннуң) «Х Улуг хурал» көдээ ажыл-агыйының Оттук-Даш сүт-бараан фермазынга 1966—1967 чылларда көрген мен. Саанчылар хөлчок эрте турар, сүт куткан аар, савалар көдүрер улус болгай. Мөге, спортчу кижи безин кайын олар дег, үзүк-соксаал чокка белеткенир ийик. Ынчангаш саанчы кысты, иени, хоочун угбайны авам ышкаш хүндүлээр мен.

Аныяк кижини даргалар өршээр чүве чораан. Ботөөредилге-биле өөрениринден түвексингеш, ажылдан хостаарының дугайында билдириишкин бижээн мен. Колхозтуң партком секретары Самбуу Түлүшович Нурсат чөпшээрексезе-даа, ВЛКСМ райкомунуң удуртукчулары комсомол комитединиң секретары албан-хүлээлгеден баш удур хостаарын ынавайн барган. Харыы-даа манавайн, Кызылда башкы институдунга өөрени бердим.

Мени дедир келдиртир дугайында бижикти СЭКП обкомунуң секретариадынче чорудупкан болган. Институттуң ынчангы ректору Х. С. Алдын-оол комсомол организациязының отчетсоңгулдаларын эрттирип ал, ооң улаштыр өөредилгени Кызылга уламчыла деп сүме каткан. Сентябрь, октябрь айларда студентилер дүжүт ажаалдазынга киржип турган. Башкының чагыы-биле Баян-Колга барып четкеш, мал чемнери белеткээриниң шалыпчы айын чарлааш, 1,5 ай хуусаа дургузунда кукурузаныр, тарымал тооруктуң ногаан массазын сөөртүрүнге кириштим. Көдээ ажыл-агыйының сезоннуг үелеринде аныяктар бөлүглежипкеш, аразында мөөрейлежир, чаржыр чаңчыл турган.

Эртен даң бажындан эгелээш, дүн ортузунга чедир чүдүрүкчүлээр, фермада клуб эргелекчизи, комсомол бөлүүнүң удуртукчузу Билен-оол Мандып-ооллдуң кырган иезиниң бажыңынга хонуп алыр турдум. Хөй ооллдарлыг ол буянныг ие мени халаска чемгерип, өл идик-хевимни кургадын берип турганын магадап сактыр-дыр мен. Ооллдарының аразында инженер, механизатор дээш, кандыг-даа кижилер бөгүнде бар. Оларның бирээзин көргеш, тыва кижилериң экиргек, эш-өөрзүрек чоруунуң дугайында үргүлчү бодап чоруур-дур мен.

Баян-Колга, Оттук-Дашка ажылдааным кайын уттундурар. Тос бак дерим төккеним ол чер, ооң кижилери меңээ эргим арткан. Күш-ажылчы дүржулгазы эвээш мээң-биле кады чаңгыс колхозка кады ажылдааным чолаачы, механизатор, мал эмчизи, бухгалтер сагыш салып, ээ көрүңгенинге четтиргеним илередип чор мен, бот-тускайлаң эге базымым изи арткан Баян-Колга курлак чедир мөгейдим. Чылдар эртсе-даа, биеэги хөвээр мен. Ада-иемниң эки мөзү-шынарынга шынчымны көргүстүм, арага-дарыга-даа, артык сеткилге-даа алыспадым.

Этте эскет, малда магат чогу ылап-ла көстүп келди. Чижээ, өнчү-хөреңгинің хөй хевирлерлиг чижилгезинге күрүненің мыйыстыг бода малының бажы хеп-хенертен кызырылды. Ада-чурт дайынының чылдарында акыдуңма улуг күрүневиске белек кылдыр сунган мал-маганывыс хөй-даа болган болза, чылгы, инек, шээр мал чогум үстүп төнериниң кырынга келбээн. Ынчан өг-өреге бүрүзү саар инектиг турган.

ТР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитединиң сан-чурагайлары-биле алырга, 1997 чылдың январь бирге чедир саар инектиң бажы 18417 баш арткан. Эткир-сүттүг Оттук-Даш ышкаш шаандагы фермалар кайда боор ийик. Ооң уламы-биле ядыы-түреңги байдал тургустунган: Тарааны санаваска, саар инек орнун солуптар шимчээрдаа, шимчевес-даа хөрецгини билбес мен.

Хоорайлар, кожууннар төптеринге мал тудуп өстүрериниң харык-шинээ кызыы. Одар-белчиирлериг, чайлаг-күзеглериг бичежек суурларга тыва өреге бүрүзү мал бажын катап үстүрериниң хемчеглерин ап турар. Оорларның, ажырымчыларның бажын эттендирбес болза, инек бажы Тывага эңдерли бээринге бүзүрээр мен. Чүге дээрге, мал бажын өстүрер салым-чаяан бистиң хан-дамырывыста сиңген.

Тыва ышкаш чылгы, инек, шээр мал өстүреринге таарымчалыг булуңнар Россияда эвээш. Чазагларывыстың, чайлагларывыстың, күзеглеривистиң, кыштагларывыстың хөйүн! Өске девискээрлерде ындыг эвес. Чер, ооң дүжүдүн хунаашкаш, чижээ, кижилер адаан-ежээнге алзып, бот-боттарын өлүржүп турар чурттарның бирээзи— Таджикистан.

Даг-даш ол күрүненің Даг-Бадахшанга шериг албанын 1963—1966 чылларда эрттирдим. Ында аржаан-суглар хөй, тараа, ногаа, чимис культураларын өстүрер шөл кончуг кызыы. Чылдың кайы-даа ээлчээнде мал чемнерин, кара довуракты оргазында чүүктээн, чадаг-терреде сөөрткен, элчигенде чүдүрген тараачынарга хөй таваржып чордум. Үлег-хуваалда хензиг-ле шын эвес болур болза, аңаа хөлзээзин дораан-на көдүрлүр. Ол черниц чурттакчылары таджиктер, узбектер, афганнар, көшкүн аймактар колдуунда черден амыдырап, чурттап чоруур. Күрүне дузазы оларга чем-даа болбас.

Бисте ындыг эвес, шөл хостуг болгаш четчир. Тыва чоп 1941—1945 чылдар аразында Совет Эвилелинге дуза-деткимчезин харам чокка чедирип келген. Партия, күрүне удуртукчулары ону бодааш, бистиң амыдыралывысты хөлүп эрттир холгаарлап каапкан. Эмии эрттир азыраткаш, национал экономикавысты, тус черниц байдалдарынга тааржыр малывыс уксаазын ышкыныпкан бис.

Бөгүнгү шаг-үе сыр өскерилген, үш таныязывыс нинтилелдиң эжин ажыттынган. Байыы бергеннерге безин адааргаар арга чок. Коррупция, кем-херек үүлгедишкиннери, өнчүк-чөңгээлер тергиндээн, кижизиг мөзү-шынар кудулаан. Караа көзүлбестеп, аяа долган бөлүктер, шимчээшкиннер келир үезин, салгалын уттуп-кан. Акша-мөңгүнге, алырчиир чоруктарга халыыдаашкын эмин эртип турар.

Эрткен неделяда албан-биле Кызыл хоорайның төп рыноктарын кезип кылаштадым. Ында бодунуң хууда иneэниң сүдүн садып олурарлар эвээш чорду. Найысылалдан ырак эвесте чазагда мен деп херээжен кижиге ынчан ужураштым. Ол он бир инек саан турар. Рынокта эккелген продукциязы: сүт, сметана. Сүттүң өртээ литрде беш мун рубль. «Үш литрни садып алыр болзуңарза, өртээн оранчок чиигедип болур мен» диди.

Бодунуң продукциязын делгээн кижини мактаар, бактаар-даа сеткил менде чок. Чүге дээрге, олар амдыызында кончуг эвээш. Догааштыр көөрүмге, хөөкүй садыглаар черинин хөлезинин-даа садып албаан хиреліг. Продукциязы эвээш болгаш, Кызылда куш фабриказының дагааларының чуургаларын садып олурар кижи-биле чаңгыс шөлду демнежип турган, «колхозтажып» алган янзылыг.

Кызылдың үндүрүг, каайлы, хыналда черлери чаа эгелеп турар тыва саарлыкчыга коргунчуг болбайн канчаар. Чамдык төлээлер, өшкү чудаанын үзер дээнзиг, хууда продукциязын чаа садып өөренип олурарларга бир дугаарында кадалыр байдал база таваржып турар болгай. Малды өстүрбүшаан, ооң продукциязын албышаан, удур садыглаары күш четтинмес. Рынок харылзаалары бүдүрген продукция бүрүзү доп-дораан акшаже шилчиттинген турарын негеп турар. Ээ кижи чайлыг болза, хереглеттингир бараанларны хүн бүрүде-даа садып болур. Ол чамдык малчынга, саанчыга колдуунда болдунмас.

Амдыызында хоорайның рынок төптеринде мөөң продукцияны хүлээп алгаш, ооң өртээн акша-төгерик-биле эгидип бээр арга тургустунмаан. Найысылалдың ажык садыгларының садын алыкчыларга культуразы куду, «черлик» хевээр. Көдээ-биле хоорайның чурттакчыларының аразында садыг харылзааларының экижидишкини негеттинип турар болбайн аан. Итпек-хойтпак арбыдазын!

Арапчор ОКСУР.

ҮШ ХАЛАПТЫҢ БИРЭЭЗИ

СЕРЕМЧИЛЕЛДИГ, КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛУҢАР!

Арга-арыг өрттери

ХАТКА УДУР

Арга-арыг өрттери чер кырыныҥ болгаш чер адааныҥ деп ийи кезекке чарлып турар.

Бүгү болуп турар өрттерниҥ 90 хуузу чер кырыныҥ өрттеринге хамааржыр. Ол өрттерге колдуунда ыыштарныҥ адаккы кезээ, оът-сиген, чадаҥ ыыштар хамааржыр. Ындыг өрттер колдуунда бир минутада, 1-2 метр оожум чоруур. Кажан хат хадып турда, бир минутада 3-4 метр дүргедей бээр. Чер кырыныҥ ак өрттери күштүг хаттыгда кончуг айыылдыг. Өрттүҥ чалбыжы бир минутада 5-тен 100 метр чедир ыыштарныҥ унун дамчып чоруптар.

Чер кырыныҥ бичии өрттерин (ооҥ узуну 1 км хире болур) бир шак хире үеде, 4-5 кижи кандыг-даа чепсек-херекселдиҥ ажыы чокка өжүрүп каал болур. Ону өжүреринге улуг ыыштарныҥ бүрүлүг будуктарын, 1-2 метр хире чаш ыыштарны, шоодайларны, идик-хеп аймаан өрт өжүреринге ажыглап болур. Балды, хүүрек чугула херек. Хүүрек-биле шык хөрзүннү каскаш, хып турар оттуҥ кырынче октаар, оон улаштыр ханызын элээн каш сантиметр, калбаа бир метр чартык хире черни дургаар каскаш чоруптар, Ындыг арга-биле чаҥыс кижи 20 метр хире черниҥ өрттүн өжүрүп болур.

Бир эвес өрт бичии болза, ону дораан өжүрерин кызыдыҥар. Өрттүҥ калбарарын болдурбаҥар. Бодуҥарныҥ күжүҥер-биле өжүрүп шыдавас болзуҥарза, чоогуҥарда турар арга-арыг ажыл-агыйынче, азы тус черниҥ суму чагырга-зынче дүрген дыҥнадырыныҥ хемчээн алыҥар, Хөй таварылгада өрттен чайлап болурунуҥ аргазы бар. Чадаг кижи шакта 3-4 километрни өртер, өрттен өрттениринiҥ дүргени он эвээш. Өрттү өжүрүп эгелээрде, хатка удур туруҥар, ону орукка, хемге чыгай өжүрүп эгелээр болза эки. Түге дээрге, өрт нептеревейн, муҥгаталыр кылдыр. Өрт-биле кады улуг ыыш келзе, аксыҥарны, думчууҥарны өд хөвеннiг марля-биле дуй шарып алыҥар. Бир эвес ол чок болза, чоттунар аржыылды, хеп аймаан ажыглап болур. Чер кырыныҥ өрттерин өжүрүп турган, өртке дуй алзы берзинерзе, ону халып эртерде тынмаҥар, ол өкпеге кончуг айыылдыг.

Бистиҥ Тываныҥ девискээринде торф, торфтуг малгаш-даа чок, ынчалза-даа чер адааныҥ өртүүнү хевири бар. Даглыг тайгаларда, хем уннарында, чазын хар эрээш, ооҥ агымыныҥ аайы-биле тургустунган чингистиҥ дыка кылын карты өзүп келген турар. Чамдык черлерде ооҥ кылыны дискек караа чедип турар, а бир чамдыызы улуг кижиниҥ бели чеде бээр. Ындыг чингистер өрттени бергенде, өрт чингистиҥ иштинче кирер. Ыштан ооҥ өрттениҥ турарын билип алыр.

Иван КОЛ.
Кызыл хоорай.

ЧЫЛДАГААННАРЫ БОЛЗА...

Чөөн-Хемчик кожууннуҥ административтиг девискээри 648456 гектар, ооҥ иштинде одар-белчиир шөлдери 260772, арга-арыг 269046 гектар. Өрт халавыныҥ айыылы улуг, 82,1 муҥ га чер 1-ги чергеге хамааржыр турар.

Эрткен 1996 чылдыҥ чазы кааҥнаан, курраг болганындан кожуун девискээринге, мал-маган одарынга, сиген шөлдеринге чурттакчы чоннуҥ талазындан аза-огун болгаш саргыны узуткаарыбиле база эрги сиген артынчызын сагыштыы-биле өрттеткениҥден 544 гектар арга-арыг өрттенген. Оон ыцай 19 кыштаг, 24 шээр мал, Чадаана хоорайга дөрт чурталга бажыны узуткаттынган. Өрт өжүреринге 75 млн. рубль чарыгдаттынган. Ацаа 544 кижини киириштирген, 1540 кижи-хүнү чарыгдаттынган, 7 трактор, 16 автомашна хаара туттунган.

Кожуун девискээринге болган өрттериниҥ кол чылдагааннары мындыг. Чон өртүзүнга тайылбыр ажылын Чадаананыҥ ыяш ажыл-агыйының камгалал албаныныҥ 34 ажылдакчызыныҥ талазындан кошкатканы бооп турар. База тус-тус суму чагырга даргаларынын, хөй-ниити организацияларыныҥ араазынга кандыг-даа харылзаа, демниг ажылдажылга тургустунмаанында. Оон ыцай ацаа чаҥгыс-даа бурааулуг кижи илереттинмээн. Малчыннар кыштагларын андазын-биле долгандыр чарып, өртке удур дилиндектер кылдырар ажылдар кылдынмайн келген.

1997 чылдыҥ март 24-тен эгелеп, эрткен чылын болгулаан өрт халавыныҥ айыылы каталаттаныҥ өгелээни дыка дүвүренчиг. Ийме, Баян-Тала, Тере-Хая, Хөндергей, Бажыҥ-Алаак, Шеми сумуларныҥ база хоорайныҥ девискээринде одарлар, сиген шөлдери өрттенген. Өрт айыылын болдурбас болгаш өрт болган үелерде чонну ынаар хаара тудар ажылдар дыка четпес тургустунган. Ол чорук тус-тус сумулар чагырга даргаларынын кошкак ажылынын түүнели-дир.

Кожуунуҥ ыяш ажылагый камгалал албаныныҥ ажылдакчыларын айтыышкын езугаар квартал-девискээрлер аайы-биле хуваап быжыглаан болза-даа, дээштиг хемчеглер алдынмаан. Чер болганда өртер удаа-дараа болуп эгелээн. Долгандыр турар хүрээлелге — бойдуска, ооҥ дириг амытаннарынга, микроорганизмнерге эгиттинмес чидиригни чедирип турар. Суурларда, хоорайда эки тураныҥ дружиналары ажылдаастаан.

1997 чылдыҥ апрель 7-8 хүннеринде Бажыҥ-Алаакка бир кыштаг, апрель 9-та Чадаанага белеткелдер конторазы өрттенген. Өртке удур хемчеглерни баш удур чорударыныҥ аргазын тыпас чүве болза, өрт айыылы дыка нарын, дүвүренчиг болуп артып турар.

Оон ыцай Сибирь щелкопряды деп ыяш курту өрт-биле дөмей нептерээн. Кожуунда 11 кезек черде Улуг-Чыргакыныҥ Төжөктиг, Чадааананыҥ Кулун-Дүжерге чедир 2021 га арталар курттут. Ону узуткаарынга төлевидел езугаар бо чайын 125 млн. рубль херек. Эрткен чылын 4600 гектарга хораннаашкыны чоруткан, 277 млн. рубль чарыгдаттынган.

«Арга-арыгны өрттен, аарыгдан болгаш хоралакчылардан 1996-2001 чылдарга чедир камгалаар хемчетлер дугайында» Чазактыҥ хүлээп алганы № 16 доктаалы кожуунда четпес күүсеттинип турарын үстүнде айыттынган четпестер көргүзүп турар.

Анаш-оол БАДЫРГЫ.
Бойдус камгалалыныҥ күрүне инспектору.

ҮЛҮҮН КИИРЕР

«Өрт айыылын болдурбазыныҥ дугайында» Россияныҥ федералдыг хоойлузунуҥ 34 үүлүнде айытканы-биле алырга, хамааты бүрүзү өрт болу бергенде, азы өрттүҥ айыылы тургустунганда, шалышкыны-биле өртке удур камгалал албанныҥ дыҥнадыр, өртке удур камгалал күштери келгижеге чедир өрттенип турар черден кижилерни, материалдыг эт-хөреңгини үндүрүп, өскүп келген өрттү өжүреринге бодунуҥ дузазын кадыш, үлүүн киирер хүлээлгелиг.

Өрт айыылындан арга-арыгны, тудуг-суурну, күрүнениҥ болгаш өнчүнүҥ өскедаа хевирлерин камгалаарынга хоойлуда көрдүнген хүлээлгелеривисти долу күүсетпезивистен, өртке удур дүрүмнерни сагыбазывыстан бистиҥ республиканыҥ девискээринде болуп турар өрттер күрүнеге болгаш чонга улуг когаралды чедирип, кижилериҥ амы-тынынга хорамчаны болдуруп турар. Ылаҥгыя кижилериҥ амы-тынынга хорамчаны, оларныҥ кадыкшылынга эгиттинмес каражаны чедирип турар таварылгаларныҥ көргүзүү чыл санында бедик деҥнелде артып турары дүвүренчиг.

Чижээ, 1994 чылда —25 кижи, 1995 чылда — 24, 1996 чылда — 23 — (1997 чылдың апрель 20-ниҥ көргүзүү-биле) 9 кижи өрт халавындан амы-тынындан чарылган. Үстүнде көргүзүглериҥ хандыр сайгарылгазын чорударга, республика девискээринде, улус ажыл-агый объектилеринде болуп турар өрттериҥ чартыындан хөйү чурталга бажыцнарынга болуп турар.

Кижилериҥ чурттап турар оран-савазынга болган өрттериҥ саны 1994 чылда 54 хуу, 1995 чылда—54 хуу, 1996 чылда — 56 хуу чедир өскен, а болуп турар өрттериҥ өскээн чылдагаанарын сайгарып көөрге, колдуунда өрт айыылын болдурбазыныҥ хемчеглерин, өрттү өскүдүп болур 4 кол чылдагааннарга, ону болдурбазыныҥ хемчеглерин баш бурунгаар кылып чорудуп, сагывайн турарывыстан болуп турар.

— Бирээде, отту, таапкыны оваарымча чок ажыглаанывыстан болган өрттериҥ саны ниити өрттериҥ санынга хамааршыттыр 1994 чылда—33, 6 хуу, 1995 чылда —34,89 хуу, 1996 чылда—36,9 хуу, а 1997 чылдың апрель 20-ниҥ көргүзүү— 22,7 хуу болган.

Ийинде, электрилиг дериг-херекселдерни шын ажыглаарының дүрүмнерин хажытканывыстан болган өрттериҥ саны ниити өрттериҥ санынга хамааршыттыр, 1994 чылда — 15,3 хуу, 1995 чылда—12,7 хуу, 1996 чылда — 14,5 хууга деҥ болган.

Үште, чаштарныҥ от-биле оваарымча чок чоруундан болган өрттериҥ саны ниити өрттериҥ санынга хамааршыттыр 1994 чылда — 15,45 хуу, 1995 чылда — 12,93 хуу, 1996 чылда — 10,9 хуу болгулаан.

Дөртте, печкаларны, суугуларны шын эвес кылып, оларныҥ ажыглалын шын эвес чорутканывыстан болган өрттериҥ саны ниити өрттериҥ санынга хамааршыттыр 1994 чылда 14,2 хуу, 1995 чылда — 14,82 хуу, 1996 чылда — 14,20 хуу болган.

Ынчангаш бо кылдыынган сайгарылгага дүүштүр чурттап турар оран-савацарга ээ-харысалгалыг болуп, үстүнде айыттынган чылдагааннарны өөренип көрүп, от-биле кичээнгейлиг болуруцарны күзедим.

Май-оол ООРЖАК.
Тыва Республиканыҥ Күрүнениҥ өртко удур албанынын инженер-инспектору.

НЕГЕЛДЕНИ КЫЛЫР БОЛЗА, ДЭЭШТИГ БОЛУР ИЙИК

Рыноктуг экономикаже шилчилгениҥ кадыг-берге үе-чадазында бойдузувус, ооҥ иштинде арга-арыгларывыс база улуг когаралга таваржып турар.

Ооҥ чижээнге. түгле эрткен чылын болгулаан арга-арыг өрттерин сактып келирге-ле, четчир.

Хамык ужур акша-хөреңгиниҥ чедишпезинде деп түве билдингир-даа болза, канчал шаанда арга-арыг өрттери үргүлчүүнүҥ-не болбайын турганы? Ону бодаарга, хамык ужур чамдык кижилериҥ ээ-хумагалал чогундан, культуравыныҥ кудулаанындан болуп турар. Оон аҥыда, чон ортузунга тайылбыр, шажын-чүдүлге ажылдарын калбаа-биле чоруптайн турары чамдык четпестерни тывылдырып турар. Бо талазы-биле доктаалсаавырларныҥ күүселдезин херек кырында боттандырып, негелдени кылыр болза, дээштиг болуру чугаажок.

Эрзин кожууннуҥ арга-арыглары улуг девискээрлиг, ында аҥ-меннiҥ, үнүш-байлактыҥ кандыг-даа хевирлери бар болганы-биле делегей чергелиг камгалалдыг девискээрлерни тургусканы анаа эвес. Кол-ла онзагай талазы — күрүне кызыгаарыныҥ кыдыы-биле шөйлүп чорутканында, ындыг болганда, харысалга кончуг улуг, бир эвес өрттер кызыгаар эртип, когарал чедирзе, ийи күрүне аразынга когарал чедиргени дээш төлежилге айтырыы тургустунуп кээр, ындыг шенээшкиннер эрткен чылын Моол таладан турганна болгай.

Арга-арыг өрттери болу бээрге, ону өжүржүр кижилер безин тывылбастай бээр ышкажыгай, ынчангаш кожуун, суму чатыргалары база албан черлери өрттерге удур хемчеглер талазыбиле хүлээп алганы доктаалдарга чагыртып, арга-арыг даамал чериниҥ негелдези-биле бир демниг хөделгени шуптувуска эки боор. Кандыг-даа чергениҥ удуртукчузу ажылын экологтуг башкарылгаже колдатса чогумчалыг болурун катаптап каайн. Арга-арыг ажылдакчылары кончуг берге байдалда, ай-айы-биле акша-шалыҥ албайн ажылдап турары бүгүдеге билдингир, ынчангаш Чазактың болгаш чер-черлериҥ удуртулгазының деткимчези чокка чүү-даа чүве бүтпес дээрзи база-ла билдингир.

Арга-арыг — бойдустуҥ кезээ, чоннуҥ байлаа, ону камгалаары — кижи болганыныҥ ыдыктыг хүлээлгези. Арга-арыгга чорааш, от-көс-биле ооарымчалыг, база одагланган одаан, тырткан таакпызын өжүрүп чорза, артык чүве черле болбас. «Өлден артар, өрттен артпас» дээр болгай. Ынчангаш көрүш чок, хүл-хуюк арга-арыг өрттери катаптаваын деп бодаавысса, ону утпайн, серемчилелдиг-ле чорзувусса, өрт халавы болбас дээрзи бүгүдеге билдингир.

Валерий КӨШКЕНДЕИ.
Арга-арыг ажылдакчызы.

Россия Федерациязының Күрүне Думазының аграрлар болүүнүҥ удуртукчузу Н. М. Харитонов көдээ ажылагайны, биригээр чугаалаарга, чер болгаш мал ажылдыларны идепкейлиг деткип турар. Чурттуҥ Агроүлетпүр комплекизин акша-хөреңги, бирги ээлчегде чээли-биле хандырар айтырыг дыка нарын болу бергенин парламентиниҥ индиринден ол чаҥгыс эвес удаа медеглеп келген. Ынчаарга Агроүлетпүр банкызы боду безин саҥ-хөө талазы-биле берге байдалга таварышканын ол чугаалап, көдээ ажыл-агыйны акшаландырарынга бирги ээлчегде ук банкыныҥ байдалын экижидери эргежок чугула дээрзин демдеглеп турган. Сөөлгү медээлер редакциязының национал албанының корреспондентизиниҥ айтырыгларынга Күрдуманыҥ аграрлар бөлүүнүҥ удуртукчузунуҥ харыызын мооҥ адаанда парладывыс.

Айтырыг. Агроүлетпүр банкызы акционер болбушаан, херек кырында күрүне баҥкызы кылдыр санаттынып турган. А ол банкыны саарылга банкызы садып алырынга Күрүне Думазының эвээш эвес депутаттары чөпшээрешпейн келген болгай. Ам байдал кандыг болуп турарыл, Николай Михайлович?

Харыы. Агроүлетпүр банкызын найысылалда ажаалга банкызы (НАБ) эрткен чылдың декабрьда херек кырында садып алган сөөлүнде НАБ-тың удуртукчузу Смоленский деп кижибиле нарын чугаалажыышкыннарны үр үеде кылып келдивис. Тараачыннар чурту болур Россияның делгемнеринче көрүп, кичээнгейни угландырган кижи ырак эвес келир үеде улуг орулгалыг болу бээрин ол даргага чаҥгыс эвес удаа чугаалап, тайылбырлап турдувус. Чурттуҥ ниити экономиказын катап тургузары агроүлетпүр комплекизиниҥ байдалындан улуу-биле хамааржыр болгай. Ол дугайында НАБ-тың удуртукчузу эки билген деп бодаар мен. Ынчаарга херек кырында хоозураан Агроүлетпүр банкызын сегидериниҥ үндезини найысылалдың ажаалга банкызы-биле быжыг харылзааны тударында болур деп бодалдың тыптып келгени таварылга эвес. Чурттуҥ агроүлетпүр комплекизин акшаландырарын амгы үениҥ рынок оруунче шилчидери эргежок чугула болу берген. Агроүлетпүр банкызының байдалын экижидеринге найысылалдың ажаалга банкызы 1,5 триллион рубльди киирип, улуг чарыгдалды кылган. Ол хире хөй акша-хөреңгини агроүлетпүр банкызынче шилчиткени ук банкыныҥ санхөө байдалын дораан-на экижидип, өре-ширеден уштунар арганы берген. Агроүлетпүр банкызы (АҮБ) агроүлетпүр комплекизин (АҮК-тү) акшаландырар талазы-биле чуртта амгы үеде эҥ-не дээштиг система болу берген: ооҥ системазында 1200 ажыг салбырлар, 20 муҥ ажыг специалистер, биригээр чугаалаарга, бүгү назынында көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези-биле холбаалыг, черниҥ амданын ап-кан кижилер ажылдап турар. Ындыг кижилер өске банкыларда ховар деп бодаар мен. НАБ биле АҮБ каттышкан сөөлүнде хөй эвес үе эрткен. Ынчалзажок ол ийи банкылар боттарының араазынга хүлээлгелерин, дугуржулгаларын ак сөткилдиг күүселдип келген төҥнелинде, бо чылдың апрельдиҥ эгезинде безин көдээ ажыл-агыйга чиигелдеглиг чээли тыпсырынга 1,4 триллион рубльди шилчиткен. Бо сан-түҥ эвээш эвес-даа болза, ол дээрге улуг ажылдың үүгле эгези-дир. АҮК-тү акшаландырарының чаа системазының ажылдап эгелээни дыка өөрүнүг-дүр.

Айтырыг. Бюджетте көрдүнген 2,8 триллион рубльдиҥ шуптузун көдээ ажылагыйга бээриниҥ аргазы турбаан бе? Часкы тарылганы эрттиреринге АҮК-түҥ бүдүрүлгелериниҥ кассаларынга көпеек безин чок турган үеде ындыг саналды НАБ — АҮБ-түҥ талазындан РФ-тиҥ Чазааҥа бо чылдың марттың төнчүүнде-ле кааргеп болгай. Тускай фондуну хандырар талазы-биле агент кылдыр үүгле АҮБ-тү Чазактың № 224 доктаалынга айыткан турган. Ынчалзажок РФ-тиҥ Көдээ ажыл-агый болгаш аҥшчаҥ чем яамызы болгаш Саҥ яамызы ол доктаалды хажытпышаан, агроүлетпүр комплекизинге чээли тыпсырынга саарылгалыг өске банкыны — Альфабанкыны киириштире берген. Ооҥ ужуру, чылдагааны чүдел?

Харыы. Мен бодаарымга, бо айтырыгга хамааршыттыр кым-бир кижилериниҥ «дээди» сан-хөө бодалдары, бириг-ээр чугаалаарга, эрге-ажыктары кол рольду ойнаан. Ындыг эрге-ажыктар Чазак составында кижилерге турган база магат чок. Мен бодум хуумда Альфабанкыга удур эвес мен. Ынчалаажок бүгү чурттуҥ көдээ ажыл-агыйын хандырарынга ооҥ акша-хөреңгизи эвээш-ле болгай. Ол байдал көдээ ажыл-ишчилерни хөөнзүрединтери магатчок. Чижээ, Альфабанкыны дамчыштыр акша-хөреңгизин шилчидер кылдыр Ажаалга банкызы-биле дугуржуру черле бүттүүмес. Ынчаарга Новосибирск области Ажаалга банкызы «перспективазы чок» көдээ районнарга чээлини берип эгелээн. Ынчангаш көдээ ажылагыйны акшаландырарынга чугула рольду Агроүлетпүр банкызы ойнаар апаар.

АҮК-ке чээли тыпсыр талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээр соруулгалыг банкының бүрүн эргелиг төлээлекчизи бар болурунга Күрүне Думазында аграрлар бөлүүнүҥ бүгү кежиннери, бистер сонуургалдыг бис. Бүгү бюджет акшалары, чээли курлавырлары болгаш өске-даа хөй чүүлдер көдээ ажыл-агыйже чүгле АҮБ-түҥ банкызын дамчыштыр шиигээн турары эргежок чугула деп санаар сен.

Айтырыг. Көдээ ажыл-агыйга, тодаргайлаарга, Агроүлетпүр комплекизиниҥ бүдүрүлгелеринге бараан чээлизин тыпсырының политиказын канчаар көрүп турар силер, Николай Михайлович?

Харыы. Көдээде бүдүрүкчүге азы ооҥ продукциязының сайгарыкчызынга акша чээлизин тыпсыры дээш туржуп турар мен. Ажыыбиле чугаалаарга, тараачыннарның талазында кижи мен. Кымдан чеженi, чогум чүүү алырын олар, чүгле тараачыннар, мөлчыннар шиитпирлеп болур. Акша-хөреңгини болгаш өске-даа материалдыг чаагай чүүлдерни бүгү-ле кижилерге кандыг-даа сайгарылга чокка үлеп, чашканнаарынга удур мен. Ынчаарга бараан чээлизи чогум чүү чүвеге чедиргенин ам шуптувус көрүп тур бис. Сайгарлыкчылар дээр садыг-саарылга кылыр кижилер бараан чээлизин нептередип турар болгай. Чижээ, олар тараачын кижиге бүдүн-чартык, харын ийи катап аар өртекбиле бараан чээлизин тывыскаш, сөөлгү чылдарда боттарынга дендии хөй акша-хөреңгини, өске-даа чүүлдерни чыып алганы кымга-даа чажыт эвес. Ооҥ түүнелинде, олар кедергей байып алган, а Россияның тараачыннары — көдээде бараан бүдүрүкчүлери хоозураап калган. Ол бүгү хөй акша-хөреңгини ол демги «саарлыкчылар» күрүненiҥ, тараачыннарның күсели-биле соруп алганнар. Ынчангаш көдээниҥ бараан бүдүрүкчүлериҥе акша чээлизин тыпсыры дээш туржуп турарымны база катап медеглеп көрейн. Тараачын кижи чеже акшаны алырын, ону канчаар ажыглаарын, чээли өрезин канчап эгидерин боду, үгле боду шиитпирлээр эргелиг. Ынчаарда ажыл-херек бүдүүгүр болур. Ооҥ-биле чергелештир, өрезин чогуур үезинде төлээр кылдыр бүгү кижилерни чаҥчыктырары эргежок чугула. Ону чедип алыр төлээде, хамыктың мурнунда Агроүлетпүр комплекизин күрүнеден деткээн турар ужурлуг.

Айтырыг. АҮК-тү күрүненден деткиир айтырыгга хамааршыттыр тайылбырны берип көрүпер. АҮК-ке чээли бээриниҥ национал системазын тургузарына, эки-жидериҥе хамааршыттыр РФ-тиҥ Чазаа чаҥгыс эвес удаа аазаан. Ол дугайында

Чугула интервью

«ТАРААЧЫННАРНЫҢ ТАЛАЗЫНДА МЕН»

ааҥ-ла ооҥ акша-хөреңгизи эвээш-ле болгай. Ол байдал көдээ ажыл-ишчилерни хөөнзүрединтери магатчок. Чижээ, Альфабанкыны дамчыштыр акша-хөреңгизин шилчидер кылдыр Ажаалга банкызы-биле дугуржуру черле бүттүүмес. Ынчаарга Новосибирск области Ажаалга банкызы «перспективазы чок» көдээ районнарга чээлини берип эгелээн. Ынчангаш көдээ ажылагыйны акшаландырарынга чугула рольду Агроүлетпүр банкызы ойнаар апаар.

АҮК-ке чээли тыпсыр талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээр соруулгалыг банкының бүрүн эргелиг төлээлекчизи бар болурунга Күрүне Думазында аграрлар бөлүүнүҥ бүгү кежиннери, бистер сонуургалдыг бис. Бүгү бюджет акшалары, чээли курлавырлары болгаш өске-даа хөй чүүлдер көдээ ажыл-агыйже чүгле АҮБ-түҥ банкызын дамчыштыр шиигээн турары эргежок чугула деп санаар сен.

Айтырыг. Көдээ ажыл-агыйга, тодаргайлаарга, Агроүлетпүр комплекизиниҥ бүдүрүлгелеринге бараан чээлизин тыпсырының политиказын канчаар көрүп турар силер, Николай Михайлович?

Харыы. Көдээде бүдүрүкчүге азы ооҥ продукциязының сайгарыкчызынга акша чээлизин тыпсыры дээш туржуп турар мен. Ажыыбиле чугаалаарга, тараачыннарның талазында кижи мен. Кымдан чеженi, чогум чүүү алырын олар, чүгле тараачыннар, мөлчыннар шиитпирлеп болур. Акша-хөреңгини болгаш өске-даа материалдыг чаагай чүүлдерни бүгү-ле кижилерге кандыг-даа сайгарылга чокка үлеп, чашканнаарынга удур мен. Ынчаарга бараан чээлизи чогум чүү чүвеге чедиргенин ам шуптувус көрүп тур бис. Сайгарлыкчылар дээр садыг-саарылга кылыр кижилер бараан чээлизин нептередип турар болгай. Чижээ, олар тараачын кижиге бүдүн-чартык, харын ийи катап аар өртекбиле бараан чээлизин тывыскаш, сөөлгү чылдарда боттарынга дендии хөй акша-хөреңгини, өске-даа чүүлдерни чыып алганы кымга-даа чажыт эвес. Ооҥ түүнелинде, олар кедергей Александр Заверюха, Владимир Потанин, Виктор Хлыстун суглар хөй удаа чугаалап турдулар. Олар сөзүнге зэ болбааннар.

Харыы. Ийе, ындыг харын. Агроүлетпүр банкызы шоолуг мандып шыдавайн турда-ла, анаа моондак кадыг эгеледилер. Көдээ чоннуҥ чугаазын бо айтырыгга ажыглаар болза, ол банкыны дүлейлеп чажырып каарын оралдажып турарлардыр. Биригээр чугаалаарга, чүген кедирер бодааннар. Ынчалзажок, ол банк дээрге, хуу банк ышкажыл. Ацаа деткимчени көргүзерин Чазак аазаан. Ынчанмас аргазы чок — чурттуҥ стратегтиг адырыныҥ дугайында чугаа чоруп турар. Тодаргайлаарга, аҥ-чем айтырыы-дыр. Аҥ-чем — стратегтиг продукция болгай. А чурттуҥ көдээ ажыл-агыйынга хамааршыттыр күрүненiҥ тодаргай политиказы амга чедир чок болуп турарының уржуунда АҮБ — Агроүлетпүр банкызы амга чедир-ле шоолуг мандывайн келген. Көдээ ажыл-агый продукциязын ак сеткилдии-биле садын алырының орнунга, мегелеп чаҥчыга бергеннер-дир. Бо бүгүнүҥ уржуунда 1997 чылдың часы тарыллгазы кандыг болган-дыр: 20-35 миллион га шөлге тараа чедир тарыттынмаан. Ол дээрге, 35-40 миллион тонна тараанны чидирип-дир.

Айтырыг. Ынчаарга бо бүгүнүҥ буруузу көдээ ажыл-агыйга чээли тыпсырының чаа системазынга доҥнажы бөрбес ирги бе?

Харыы. Чок, ындыг болбас. Көдээ ажыл-агыйны, бирги ээлчегде тараачыннарны деткиир дугайында Чазак хөй удаа аазап келген, а херек кырында ындыг деткимчениҥ чогун хөй миллион кижилер билир. Чижээ, көдээ ажыл-агыйга, балык тудуушкунуга 16,1 триллион рубльди бөэри РФ-тиҥ бюджединде бижиттинген. А 1997 чылдың часы тарыллгазынга чаҥгыс-даа көпеекти бирги кварталда бербээн. Ам кээп ол 16,1 триллион акшаны үзе кезип магат чок.

Байдал мындыг болганда, Агроүлетпүр банкызының буруузу чүл, ынчаш?

СИГЕН БЕЛЕТКЕП ТУРГАШ...

Шыгжаттынып чоруур

Ол чайын дыка-ла ымыраалыг болган түве. Сиген кылыр улуска халалының канчаар. Ынчалза-даа чаҥгыс-даа кижиниҥ чалгаарап турганын кижи эскербес. Дөгере демниг ажылдап турганнар. Ийи-Талдың ол чарында Улуг-Хемни кеже бээрге, ийи-талчыларныҥ чылдын-на сиген кезип алыр Улуг-Алаак деп чери бар. Сиген-биле байлаан чугаалаан-даа херээ чок. Артында-ла терең. Өске черден кестинген сиген төне бээр. Улуг-Алаактың сигени чыл ажырып-даа келген, артыкшылын кожаларынга-даа берип турдулар. Ам-даа ындыг чораан.

Бир чылын кезек уруглар күскү өөредилге чылында номнар, хеп өртээ ажылдап алыры-биле сиген белеткежип, Улуг-Алаакче кеже берген бис. Бригадири улгады берген акый бистерни чазык-чаагай хүлээп алгаш, үүнү, канчаар кылырын база таныштырды. Дүштеки чем үези чеде берген болган. Хамык ажылдаан кижилер одаг чанынга чыглып келдилер. Бистерден оюн эреп, харын чаа күш келген-дир деп каттыржып-даа турдулар. Чем ижип олурар аравыста, улгады берген угбай шай тудуп алгаш, кылаштап олурда, Сергей акый шала баштак чаны-биле демгизин шайыҥ чажывыт дээрге, белиҥчи угбай бодунче чажыпкан. Харын-даа үүгээр, изиг эвес шай болган. Бригадир аажок кончуду-даа. Ол угбайны көөрүмге, арныбажы саргара берген турган. Ол хевээр кым-даа ону белиҥнетпес апарган. «Оюн бажы ораштыг» деп анаа чугаалай бербээн болдур ийин. Кежээ ажыл шагы төне бээрге, чүнү кылбас дээрил. Хол бөмбүү, шашки, домино ойнап, гитарага язы-бүрү ырлар, кожамыктар ырлажы бээрге, солунун, тааланчыын канчаар боор. Эҥ ылаҥгыя, Тамара Ыдым, Анна Шалган дыкала кожамыктаар уруглар турган. Оолдардан Дадар-оол Ыдым, Николай Дагба, Василий Хураган, Анай-оол Түлүш, Виктор Санчы, Сергей Шириин-оол, Болат-оол Хөлбец оюн-тоглааныҥ «хааннары» турганнар. Кожуун төвүнге көрүлде концерт болу бээрге, ынчан удуртукчузу Дамдын-оол Аракчаа (ам бистиҥ аравыста чок) башкы дыка өдепкейлиг организастан, башкарын турганын сактыр-дыр мен. Оларныҥ кожуунга бир дугаар чер алгаш, тырттырган чуруу авам, ачамныҥ альбомунда шыгжаттынып чоруур ийин. Ам кижи назынының ортузунда апаргылаан, ийи-үш дакпыр кырган-авалар, кырган-ачалар бооп чурттап чорлар.

Ыяш чадырлар

Чурттаар черивис ыяш чадырлар турган. Ыяш чок дээр эвес. Чадырга удуп, дүнеки дээрже кайгап алгаш чыдарга, башка үүү кирбес дээр. Язы-бүрү бодалдар өрү-куду маҥнажып, удур-дедир үскүлежип-даа турганыг. Чаа үнген ногаан сигенниҥ чыдыныҥ чаагай, тааланчыын чүге деҥнээр. Бир хүн шала ырай берген бис. Аът мунуп билир эвес. Чадаг кылаштаар дээрге, ырагы база кончуг. Улустарны бар аттарга ушкарып аарын бригадиривис чугаалады. Мээҥ ушкажып алган аъдымныҥ чоруунуҥ кадыын, карак оду кызаҥнаар. Хенертен халдып олурда, доктаадып чадап кааш, чүүдаа болур болза, канчаар деп бодал-биле дүже халый берген чөрим база бар. Аттың ээзинге са кончуткан мен. Ол хүн дыка изиг, сиген кылыр улуска дыка таарымчалыг хүн болган. Чүгле багай түве—суксанчыы-ла кончуг. Чадап кааш, суг дилеп чораш, шалбаалыг, артында курттарлыг хөөлбек тып алдывыс. Бир акый ам канчаар, ижип аар болган-дыр силер дээрге, суксаанывыстан ижер ужурга таварышкан бис. Өршээл бооп, чүү-даа болбаан.

Кызыл эът-ле

Бир эртен оттуп кээривиске, суггур чаъс чаап тур. Чаъс чаггаш, аязы бээрге, кезек улус кызыл-каттаар деп дугуруштулар. Ушкажып алгаш чоруптувус. Мен бо чоруурда акым, чаавамныҥ соонга ушкажып алдым. Аъдыныҥ чоруунуҥ чымчаан, бодаарга, мени чайгап чораан-даа ышкаш. Элээн болгаш чеде бердивис. Шынап-ла, ырактан-на илдец. Кызыл-кат мырыҥай аскан эът-ле. Улуг, чаагайын канчаар. Үр-даа болбайн чыып алгаш, дедир чаныр келдивис. Чамдыктары хүнезин садар акшага чедирип алыр дээш, хемебиле ол чарыкче кежирип-даа турдулар, бистер чигир холааш, хлебке холуп чип турдувус. Чаагайын, амданныын чугаалаан-даа херээ чок.

Сиген белеткели адакталып кээри билек, бистиҥ школаже өөренир үевис чеде берген. Бригадиривис бистерни мактап, келир чылын база кээп ажылдаарын сүмеледи, бистер база чөпшээрештивис. Чайгы дыштанылгавыста бичии-даа бол, төрээн совхозувуска үлүг-хуувусту киргенивиске иштивисте өөрүп, арыг агаарга дадыгын алгаш, өөренип кирипкен бис.

Ирина БЮРБЮ.

Ыяш чадырлар

Чурттаар черивис ыяш чадырлар турган. Ыяш чок дээр эвес. Чадырга удуп, дүнеки дээрже кайгап алгаш чыдарга, башка үүү кирбес дээр. Язы-бүрү бодалдар өрү-куду маҥнажып, удур-дедир үскүлежип-даа турганыг. Чаа үнген ногаан сигенниҥ чыдыныҥ чаагай, тааланчыын чүге деҥнээр.

Кызыл эът-ле

Бир эртен оттуп кээривиске, суггур чаъс чаап тур. Чаъс чаггаш, аязы бээрге, кезек улус кызыл-каттаар деп дугуруштулар. Ушкажып алгаш чоруптувус. Мен бо чоруурда акым, чаавамныҥ соонга ушкажып алдым. Аъдыныҥ чоруунуҥ чымчаан, бодаарга, мени чайгап чораан-даа ышкаш. Элээн болгаш чеде бердивис. Шынап-ла, ырактан-на илдец. Кызыл-кат мырыҥай аскан эът-ле. Улуг, чаагайын канчаар. Үр-даа болбайн чыып алгаш, дедир чаныр келдивис. Чамдыктары хүнезин садар акшага чедирип алыр дээш, хемебиле ол чарыкче кежирип-даа турдулар, бистер чигир холааш, хлебке холуп чип турдувус. Чаагайын, амданныын чугаалаан-даа херээ чок.

Сиген белеткели адакталып кээри билек, бистиҥ школаже өөренир үевис чеде берген. Бригадиривис бистерни мактап, келир чылын база кээп ажылдаарын сүмеледи, бистер база чөпшээрештивис. Чайгы дыштанылгавыста бичии-даа бол, төрээн совхозувуска үлүг-хуувусту киргенивиске иштивисте өөрүп, арыг агаарга дадыгын алгаш, өөренип кирипкен бис.

Ирина БЮРБЮ.

Банк

ПЛАСТИКА КАРТОЧКАЗЫ-БИЛЕ

STB—CARD, VISA, EUROCARD/MASARD деп пластика карталарыныҥ ээлеринге акша бодун Агроүлетпүр банкызының Тывада девискээр салбыры бо чылдың апрельдиҥ ортан үезинден бээр төлеп берип эгелээн.

Агроүлетпүр банкызының составынга ооҥ салбыры болуп кирген «СБС-АГРО» деп банк бөлүүн техника-биле эде дерээнииниҥ болгаш ук банк бөлүүнүҥ ажылынын ачызында чаа ачы-дуза чедирер арга тыптып келген. Ынчаарга «Шыгжамыр-АГРО» деп банк болза, Россияда пластика карталарын парлап үндүрер ээн улуг банк албан чери болуп турар. Төлевиглерни тыпсырын дыка дүрген күүседип берип эгелээн. Агроүл

Чаа музей — эрткен төөгүвүс

ЫНДЫГ БОЛУР-ДАА УЖУРЛУГ

Хүн ноли Буян-Бадыргының төрүттүнгениниң бээр 105 база ооң ады-биле адаан кожуун музейниң тургустунганындан 5 чылынга тураскааткан байырлал Чадаанада Мерген-Херел аттыг уран чүүл төвүнге болуп эрткен.

Кызылдан чалаткан төөгү эртемнериниң доктору, чогаалчы база делегейниң дириг Эртинези аттың эдилекчизи М. Б. Кенин-Лопсан, Тыванын Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң директору Д. М. Ак-кыс, Чөөн-Хемчик кожуунда хоочун башкыларының бирээзи, шулукчу О. С. Монгуш, Чадаана хоорайының, сумуларының хөй-ниитизинин төлөөлекчилери, Буян-Бадыргының азыраан оглу Сундуй-оол Монгуш, уруу Алдын-Куй Монгуш, ноянның хөй санныг дөргүл-төрелдери, деткикчилер аңаа киришкен.

Тыванын алдарлыг ооларының бирээзи Буян-Бадыргы Монгуштун амыдырал-чурталгазының дугайында ханы уткалыг илеткелди Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң доктору М. Б. Кенин-Лопсан кылган.

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы С.-Д. Д. Ондар чүве чугаалаан, Буян-Бадыргының ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдеринге база ак баштыг чогаалчывыска байыр чедирип, кадык-шылды, аас-кежикти, амыдыралга чедиишкиннерни күзээн.

Бажын-Алаак суурда ноянның чурттап чоруур азыранды оглу эртем-билиглиг адазының дугайында сактышкыннарны чыылганнарга чугаалап берген. Адазының дугайында шын төөгүнү чугаалап бергени база хар харлааны-биле төөгүчү, чогаалчы М. Б. Кенин-Лопсанга белек кылдыр адыг кежин, хулбустун сиилбип кылган бажын белек кылдыр тудускан. Ноянның бо оглу анчы кижи, ынчангаш ооң сунган суй белектери-даа онзагай болган.

Чылыг-чымчак сөстерни Буян-Бадыргының ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдеринге, ноянның адын эдилээн музей салбырының эргелекчизи В. К. Пюрюнаага хамаарыштыр сөс алганнар чугаалап турдулар. Суй белектерни Тыванын шылгараңгай удуртукчузунуң ажы-төлүнге, чалатканнарга тывыскан.

Буян-Бадыргының чаш кавайлыг үезинден эгелээш, ноян, удуртукчу болуп ажылдап турган үезинге чедир көргүскен сценажыткан көргүзүг көрүкчүлерге солун болган. Ону танцы-сам-биле үдеп тура көргүскени — чогаадыкчы ажыл-дыр.

Буян-Бадыргы аттыг музей салбырының бут кырынга туруп ажылырына улуг дузаны көргүскен суму чагырыкчыларын, тус-тус ус-шеверлерни, тудугжуларны музей салбырының эргелекчизи В. К. Пюрюнаа демдеглээн болгаш шылгарааннарга тураскаал бижиктерни тывыскылаан. Музейниң ажылын эгелеп алырынга ынчангы турган кожуунның күүсекчи комитединиң даргазы М. Б. Донгактың киирген үлүг-хуузу улуг дээрзин музей эргелекчизи айыткан. Музейге экспонаттарны, акша-төгерикти, мал-маганны деткикчилер хире-шаа-биле салган.

Буян-Бадыргы ноянывыстың ажы-төлү, дөргүл-төрелдери, В. К. Пюрюнаа баштаан музейниң ажылдакчылары бо байырлалга быжырымчалыг белеткенгинин, эки эрттиргенин демдеглээр апаар. Бо берге үеде келген аалчыларга янзы-бүрү амданныг аъш-чем-даа элбек болду.

Буян-Бадыргы Монгуш аттыг музей бодунуң сайзыралын алыр, чонувустуң эткен амыдыралын шын көргүзер дээрзинге идегээр бис. Ол ындыг болур-даа ужурлуг.

Калдар-оол СЕМИС-ООЛ.

Пароом

КАТАП АЖЫТСА

Тожу кожуунуң Ий суурдан 75 км черде бөлүк араттар чурттап, хууда ажыл-агыйын кылып чоруур. Оларның бир бергедеп турар айтырыы — ыңай-бээр аргыжарда Хам-Сыра хемни кежери.

Мооң мурнунда хемни кежер пароом турган, ону 1992 чылда дүжүргеш, 1995 чылда түр када катап ажыллаткан. 1996 чылда хем үерлээш, ээзи чок пароомну алгаш барган. Бо айтырыгны кожуунуң, сумунуң удуртукчуларынга чеже катап тургузаан дээр, харыы чок артып турар.

Ылангыя араттар Кол Кырганай, Рада Чукпанай, Алексей Шактар, Эрес Дандарай акша-төгерик айтырыы берге-даа болза, боттарының бүдүрген продукциязын орнап, солуп тургаш, пароомну кылдыртырын күзеп турарлар. Үер үезинде шуут мырыңай берге, аргыжары кижилерниң амытынынга айыылдыг боолу турар. Ынчангаш мону үстүкү чергениң даргалары шиитпирлеп, араттарның амыдырал - чурталгазынга боттуг дузаны чедирер боор деп идегеп артым. Маңаа хамаарыштыр өске-даа бодалдыг кижилер санал-оналын берип, сагыш-сеткилин када бээр чадавас боор.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Тожу кожуун.
Ий суур.

Дилег-чагаа

ХАРЫЫЗЫН МАНАП ТУРАР

Силерже бөлүк чурттакчылар дилеглиг чагаа бижип олур бис.

Ужуру мындыг. Мооң мурнунда Рабочая кудумчулап 6 дугаарлыг автобус халып турган. Кырган улус аңаа өөрүп, амырап турган бис. Ам орук багай дээш, 4 ай төнчүзүнде халывайн барган. 5 ай эгезинде орукту эде кылып, асфальтылап каан. Ол хиреде автобус мынчага чедип халывайн турар, 6 дугаарлыг автобус дорт. Мөнгүлектеп халывышаан хевээр. Бистин кайы-даа кудумчуларывыста кырганнар, инвалидтер чурттап турар. Мөнгүлек, өске доктаамалдар чедери кырган, инвалид болгаш чаш уруг көдүрген иелерге бергези аажок. Ооң кадында садып алган аъш-чемивисти каш-даа черге дыштанып чоорааш бажынга чедирер-дир бис. 6 дугаарлыг автобус кажан Рабочая кудумчулап халып эгелей бээр ирги. Ону хоорай чагыргазының килдис эргелекчизи С. Х. Кашпык-оолдан база ПАТБ-нин начальниги Г. Тутатчиковтан кырганнар, инвалидтер, иелер четтикпейн харыызын манап тур бис.

Бөлүк чурттакчыларның мурнундан А. ХОМУШКУ.
Шупту 9 кижи ат салган.

РЕДАКЦИЯДАН: Кызыл хоорайның ПАТБ-нин директору Г. И. Тутатчикоп-биле бистин ажылдакчыларывыс харылзажып көөрге, Рабочая кудумчузунда ээр черде орук багай, чедир кылынмаан. Бир эвес ол орукту кылыптар болза, 6 дугаарлыг автобус ол кудумчулап халый бээр дээн.

Орукту дарый кылдыртыр талазы-биле Кызыл хоорай чагыргазы тодаргай хемчегни алыр дээрзинге идеген артывыс.

Уран чүүлдүң кижилери

ЫРЛААРЫ ДЭЭРГЕ — ЧУРТТАЛГА-ДЫР

Кижилерниң салым-чаяалгазының дугайында кончуг чараш мындыг тоолчургу чугаа бар. Кавайда чыткан чаш уругну Бурган ыяапла чыттап каар. Бир эвес ооң будундан чыттап каан болза, ол кайгамчык танцылаар кижи болур, хаваандан чыттап каан болза, мерген-философчу эртемден, боостаазындан чыттап каан болза, ыраажы апаар. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, ыраажы Надежда Сергеевна Краснаяны Бурган башкы ооң боскундан чыттап каан бооп чадавас. Ол ыраажы салымчаяанныг болган. Тос харлыында сураглыг ыраажы Лидия Руслановоның ырлаарын магадал-биле дыннаан соонда, бичии Надя бодунга чугула кол сорулганы дорт салып алган. «Чурттаар» болгаш «ырлаар» деп билиишкин ооң амыдыралының чарылбас кезии апарган. Чээрби чыл бурунгаар Франциянын Тулуза деп хоорайынга Бүгү-делегейниң классиктиг чогаалдар ырлаарынга 19-ку улуг конкурс болган. Ынчан Надя мырыңай аныяк уруг турган. Аңаа киришкеш, бирги черни чаалап алгаш, ады-сураа алгаан. Ынчаарда ону «Тыванын айлан-кужу» деп солуннарга бижип турган. Тулуза хоорай чедериниң мурнунда, Чайковский аттыг театрга дөрт катап Бүгү-делегей конкурузунга киришкен. Аңаа ыраажылар Тамара Синявская, Елена Образцова, Ирина Архипова оларның аразында кирген. Шуберттиң 200 чыл юбилейинге тураскааткан концерт программалары Надежда Краснаяның амыдыралынга онзагай чыл болуп эргип турар. Ооң-биле чергелештир ол бодунуң юбилей концерт-программаларын москвачыларга көргүзүп, ужуражылгаларны эрттирген. Россияның улустун ыраажызы Надежда Краснаяның концертинде Шубертке тураскааткан номерлер арбын кирген. Аяк шайны аартап ора, чугаавыс ынчаар эгелээн. Сөөлгү каш чылдарда чаңгыс чер-чурттуглары-биле харылзаа үстүп турарын ол чугаалавас аргазы чок болган.

— Чурттуң иштинде экономиктиг байдалдың баксыраанындан Тыва-биле аргыжары чүден-даа берге апарган... Ооң уруу Голландияда чурттап турар. Москва биле Голландия аразынга ужары Тываже баарындан барыктыг.

— Тываны дыка сактып чор мен. Дөрт чыл бурунгаар Тываның Президентизи Шериг-оол Ооржактың чалааны-биле өөм ээзи-биле четкеним утпас-тыр мен. «Центр Азии» солундан Тывада байдалды номчуп, таныжып, кыдыындан хайгаарап билип, дыннап, чурттап чор мен. 1986, 1990 чылдар үезинде бүдүн республиканы кезээним уттундурбас деп сактып чугаалаар.

— Надежда Сергеевна, музыкаже оруулар кажан, канчап эгелээнил?

— Ынчан В. Бухтуев баштай-ла Чадаана хоорайга ургларга музыка школазы ажыктан, мен аңаа фортепиано клазынга өөренич кирдим. Ооң соонда, Кызылдың музыка училищезинге Свердловск хоорайдан чаладып келген ең шыырак дээн башкыларга башкылаттым. Башкым Серафима Андреевна Калинина Москваның консерваториязынче албан өөренип кирерин меңээ сүмелээн. Ынчан харым 18 турган. Консерваторияга өөренип чедип келдим. Башкым Татар ССР-ниң улустун артизи Ася Сафиуловна Измайлова болган. Ол башкым тыва ырларны хөйнү ырлап өөрениринче мени углаан. Москваның консерваториязын дооскаш, Кызылга ажылдааш, үр болбайн, катап Москваже чорупкан мен.

— Төп телевидение юбилейиңерни канчаар демдеглеп чырытканыл?

— Россияның телеканалы 20 минутаның кинозун бижидип көргүскен. Ында баштай-ла тыва ырлар-биле эгелээн мен.

— Надежда Сергеевна, солун-дур, гороскоп ёзугаары кым силер?

— Мен ашаам Вадим Фёдорович-биле иелээ Овен сылдыс-чурагайлыг бис. Ийи дугаар өг-бүлемни Вадим-биле тутканым чогаадыкчы салым-чолумга улуг көдүрлүүшкүн болганы аксым кежии. Бот-боттарывыстың чогаадыкчы аргаларывысты улам байытчып турар бис. Бис ийини каттыштырып, доңнаштырып турар чаңгысла чүүл — музыка. Сонуургалывыс-даа ол, бүгү энергия-күжүвүстү, амыдыралывысты долузу-биле берип турар чүүлүвүс-даа ол. Моон аңгыда, хөй-ниити ажылдарга четтигип турар бис. Вадим — «Лайонс» клубтуң кежигүнү.

— Овен сылдыс-чурагайның адаанга төрүттүнген кижилер чаартыкчы, эгелекчи болур дээр. Шынап-ла, ындыг бе?

— Чадавас, ындыг боор харын. Мен бодум хуумда чаартыкчы чүүлге кончуг ынак мен. Чогаадыкчы кижиге ол чугула чүүл. Ол-ла эргии ырларны, программаны ырлаарынга черле ынак эвес мен, кижиниң хөннү кала бээр болгай. Ынчангаш концерт программам доктаамал чаартының өзүп турар. Чаартылга чокта, чурттаары берге апаар.

— Надежда Сергеевна, ең ынак композиторуңар кымыл?

— Чайковский. Мен ол композиторнуң лириктиг чогаалының кезээнден 106 романстарны ырлап күүсеттим. Галина Вишневская бодунуң үезинде ынчаар ажылдаарын күзеп чораан. Чайковский аттыг музейге ашаам-биле үргүлчү баар бис. Чайковскийниң ачызында философ композитор Рахманинов мээң сеткилимге база ең-не чоок кижи апарган. Мээң ең-не ынак ыраажыларым Ирина Архипова, Мария Калас, Рената Тибальди, Мирела Френи. Ол ышкаш кайгамчык ыраажы Монсеррат Кабалье.

— Ынчаарга, өөредилге талазы-биле чүү чугаалап болур силер? Чүс чыл чурттаар, чүс чыл өөренир дээр болгай. Өөреникчилериңер дугайында аан...

— Кончуг өөрүнчүг-дүр. Дөрт өөреникчим музыка уран чүүл школазынче кирип алдылар. Бистин ажылхерээвиске чаңгыс салымчаяан эвээш, талантылыгларны өстүрер, өөредир, арга-дуржулгазын оларга бээр херек. Мен бодумнуң ыраажы өөреникчилеримни хостуг салып ырлаарынче кичээнгейни салыр-дыр мен. Ыраажы кижиге ол алдын камналга-дыр.

— Надежда Сергеевна, бо интервьюну ажыглап, төрелдериңерге, чаңгыс чер-чурттугларыңарга чүү күзээр силер?

— Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруур акымга, төрелдеримге хамыкты мурнай сеткилимнин ханызындан чедиишкиннерни-ле күзээр-дир мен. Оларга дыка ынак мен, дыка сактып чор мен. Авам, ачамнын-даа ыры-хөгжүмге ынак чораанын утпайн, үнелеп чоруур-дур мен. Ачам Сергей Хөчекович Красный кайгамчык ажылгыр, ажылына бердинген, шынчы кижи чораан. Кызыл хоорайның күүсекчи комитединге барык 14 чыл дургузунда ажылдаан, ооң соонда Тываның Дээди Совединин Президиумунуң секретарынга-даа ажылдап турган. Авам Варвара Ермиловна кайгамчык бөдүүн ие, ол партия обкомунуң техниктиг бөдүүн ажылдакчызы болуп ажылдаан. Колдуу бистерниң кижизидилгевис, өөредилгевисче чугула сагыш салып чораан. Олар ам хүндүлүг дыштанылгада.

— Силер дыка аныяк, чараш көстүр-дүр силер. Хереэжен кижилерде ховар чажыттар чоруур. Делегейже көрүжүңер болгаш философчу мерген бодалыңар чүл?

— Ынчанмайн канчаар, ажылывыстын талазындан чажыт дээр болза, ырлаары дээрге-ле, артык бодалдардан сеткилин хостаары-дыр. Ырга чалгынналып, кижилер-биле сеткилин үлежири — меңээ улуг таалал-дыр. Ырлап чоруур кижиниң өкпе-дамырларының шыңгаларын быжыгар, тыныш органнарын дамчыштыр өкпени арыглап, күш киирип турар. Тыныш, үүрек, хөрек органнарының хан-дамыры сайзыраңгай, быжыг болур. Ол дээрге, медицинанын чажыттары-дыр. Мен ыраажы кижи болганымда, мээң хуумда бодап чоруурум болза, кижи бодунун ынак мергежилин шилип алыр, ону чонга нептередир хүлээлгелиг. Ырлаары дээрге-ле — чурталга-дыр.

Надежда Красная анаала сураглыг ыраажы эвес, Тываның уран чүүлүнге дузазын көргүзүп чоруур ак сеткилдиг, идепкейлиг кижилеринин бирээзи. Ыраажылар-биле ужуражып, бодунун чажыттарын ажыдып бээринге ол кезээде белен сеткилин илеретти.

Тываның алдарлыг артизи деп атка төлептинин ол бүзүреткен. Бо чыл Надежда Краснаянын юбилейлиг чылы болуп, «дүжүткүр» эртип турар. Хоочун коктуг, төп чернин ыраажызын чалап, ооң солун ажыл-хереклеринден эки чүүлдерни билип алганывыс бо. Тываның адын улам нептередип, тыва ырларны күүселип чоруурун күзеп каалынар.

Лидия ИРГИТ.
Диана КАН.
Москва хоорай.

Бай-Тайга баарынга эртем хүннери

АТ-АЛДАРЫ—ЧОННУҢ АРЫН-НҮҮРҮ

Рынок экономиказынче шилчилгениң үезинде угаан болгаш чогаал ажылдакчылары ең-не берге байдалда келген. Ынчалза-даа, элдеп чүве, чогуур акша хандырылгазының хажыызында калган эртем, өөредилге болгаш сүзүглел ниитилелдиң бууралдан үнер аргаларының бүзүрелдиг өзүлдези бооп болур. Экономиканың турум чоруунун быжыг таваа угаан-сарыыл талазыбиле сайзыраңгай болгаш мөзү-шынар талазы-биле кадык ниитилелге салдынып болур. А ол, кажан эртем, өөредилге болгаш сүзүглел күрүне политиказынын кол угланыышкыңнары апаар чүве болза, ынчан боттанып болур. Ук ужурунда чогаадыкчы кижи чонга ең-не хүндүткелдиг болур ужурлуг, ол ооң үнелиг өнчүзүдүр. Р. Рамзатовтуң сөстерин сактып кээли: «Кажан сенден, сен кым сен деп айтырар болза документини, паспортту көргүзүп болур. Бир эвес чондан, ол кымыл деп айтырар болза, ынчан ол бодунуң эртемденин, чогаалчызын, чурукчузун, хөгжүмчүзүн, политиктиг баштыңчызын, шериг баштыңчызын документ ышкаш көргүзер. Ындыг үнелелдер чокта ниитилел хуу өнчү тергииделиниң болгаш масскультураның үржуктары болур кем-херек үүлгедиглериниң, коррупцияның өзүлдезиниң, сагыш-сеткил хоозуралының дүжүдүн улайулай четтиреринге өйлежип артар.

Ынчалза-даа рыноктун байдалы кадыг-дошкун дүүмнерге чайгаар чагыртырын негеп келген. Чогаадыкчы ажыл улузунуң рыноктун бергелерин шыдажып эртеринин аргаларын дилээри — хамыкты мурнай оларның боттарының тывынгырындан, шимчеңгиринден хамааржыр. Думчукка тулганда быжаа сугжу дээр болгай.

Ынчангаш бүгү-ле чүүлдү берге үениң үржүктарынче чая каар чаңчылдан адырлып, азырадыкчы хөөнден уштунуп, боттуг хереклерже шилчиирин оралдажып, республиканың кезек эртемденнери чыылгаш, «Эртем» деп хөй-ниити организацияны тургускан. Ындыгдаа болза, ооң кежигүннери тыва эртемниң ең-не чугула, шиитпирлеттинмээн айтырыгларын күрүнеин деткимчези чокка боттандырары канчап-даа болдунмас дээрзин угаап билип турар. Ынчангаш эртемденнер ТР-ниң Президентизиниң чанында чаа тургустунуп турар Чазактан боттуг деткимчени улуг идегел-биле манап турар.

«Эртем» ниитилелиниң кол сорулгазы — Тывага эртемниң ат-алдарын көдүрери, республиканың сайзыралының чидиг айтырыгларынче, чоннуң амыдыралынче эртемденнерниң кичээнгейин угландырары.

Баштайгы базымны тус кожууннуң чонунче үнүүшкүнден эгелээр деп шиитпирлээн. Ону деткикчилерниң дузазы чокта боттандырары бөгүн кайын болдунар деп. Эртемденнер хөй-ниити организацияларындан деткимче алырын шенеп эгелээн. Бир чамдыктары ойталаан, өскелери деткээн, ынчалза-даа огулуг дуза чедирип шыдавас болган. Ынчан «Хостуг Тыва» деп чаа ёзу-биле эде тургустунган хөй-ниити шимчээшкининден дуза дилээн. Ол шимчээшкин республиканың социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээриниң кол аргаларының бирээзи — эртемни, өөредилгени болгаш сүзүглелди сайзыралыры деп көрүп турар. «Хостуг Тываның» чаа удуртукчузу В. С. Орус-оол «Эртем» ниитилелдиң эгелээшкинин изиибиле деткээн, ооң кол деткикчизи болурун чөпшээрешкеш, белеткел ажылдарының идепкейлиг организакчызы апарган.

Ынчангаш эртем ажылын идепкейжидер, эртемденнерге материалдыг болгаш моральдыг деткимчени бээр, оларның чон-биле харылзааларын быжыглаар сорулга-биле Тываның сайзыралы: «Эртем, чырыдыышкын болгаш сүзүглел» деп үнүүшкүннүг эртем-практиктиг конференцияны эрттирер деп шиитпирлээн. **Конференция Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг суурга 1997 чылдың июль 3—7 хүннеринде болуп эртер.**

ЭРТЕМ ХҮННЕРИНИҢ ПРОГРАММАЗЫ:

Июль 3 — киржикчилернин чоруулу (автобустар Парлалга бажыңындан 12 шакта үнер);

Июль 4—5 — конференцияның пленарлыг болгаш секциялар аайы-биле хуралдары;

Июль 6 — Чырыткылыг Башкы XIV Далай-ламаның төрүттүнген хүнүнге тураскааткан байырлыг ёзулалга Калачакра (Дуюнгар) бурганның Кадагалакчызы IX Вөрда-Кегээн (Индиядан) болгаш Чырыткылыг Башкы XIV Далай-ламаның Россияда болгаш Моолда төлээзи Тинлей Геше чаларан кээп киржири-биле Тываның чалалгазын хүлээп алган;

Июль 7 — аалчыларның чанары.

Конференцияга дараазында кол угланыышкыннар аайы-биле айтырыгларны сайгарар:

I. ЭРТЕМ:

— ТР-де бойдус эртемнериниң байдалы болгаш сайзыралы;

— ТР-де гуманитарлыг эртемнериң байдалы болгаш сорулгалары;

— Эртем организацияларының болгаш өөредилге черлериниң тодаргай айтырыглары;

— Экономика, экология, технология, эрге-хоойлу, эмнелге айтырыглары.

II. ЧЫРЫДЫЫШКЫН:

— Бай-Тайга кожуунуң өөредилге системазының концепциязы;

— Этнопедагогиканың байдалы, өөредилгениң тус черге национал онзагайы;

— Амгы үеде тываларның аразында хамаарылгаларында психологтуг онзагай талалары болгаш адаызыгуур айтырыглары;

— Оран-делегей камгалаарынга кижизидери.

III. САГЫШ-СЕТКИЛ КУЛЬТУРАЗЫ БОЛГАШ СҮЗҮГЛЕЛИ:

— Тыва дыл болгаш бижик;

— Тыва аас чогаалдары болгаш литература;

— Ёзу-чаңчылдар, ёзулалдар;

— Шажын (сарыг шажын, хамнаашкын);

— Хөй-ниити амыдыралының демократчыдылгазы болгаш ооң билиишкини.

IV. БАЙ-ТАЙГА КОЖУУН ЧАА ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛДА:

Тезистер: 2 парлаан арын (1,5 интервью), илеткелдер 7 арын (ук темага хамааржыр авторнуң парлаттынган ажылдарының даңзызын кожар). Тезистерни июль 1-ге чедир, Парлалга бажыңы, № 12 өрээлинге дужаар. Конференцияның материалдарын парлаары көрдүнген.

Конференцияның идепкейлиг киржикчилерин болгаш 4 угланыышкыннар аайы-биле баштайгы 3 ең-не эки илеткелдерин элээн шыырак материалдыг деткимче-биле демдеглээри көрдүнген, ооң аңгыда киржикчи бүрүзүнге өртектиг шаңналдарны тыпсыр.

Ук эртем хүннериниң организакчылары болгаш деткикчилери: «Эртем» ниитилел (физ.-мат. эрт. канд. Дансюрюн Д. Х.), «Хостуг Тыва» шимчээшкин (Орус-оол В. С.), Бай-Тайга кожуунуң ажыл-агыйжы кижилери болгаш чагырга чери, «Бистиң бажыңывыс — Россия» шимчээшкин (Аракчаа Ю. К.), «Төвүттүң өңнүктери» ниитилел (Өпей-оол У. П.), «Сардаана» хуу бүдүрүлге чери (Очур Б. И.), «Идегел» ачы-буян фондузу (Монгуш Б. Б.), ТР-ниң Культура ажылдакчыларының эвилели (Баир С. А.), ТР-ниң Чурукчулар эвилели (Кочаа С. Х.), ТР-ниң Чогаалчылар эвилели (Даржай А. А.), күзелдиг деткикчилерни (организациялар болгаш хуу кижилерни) кады ажылдажылгаже чалап турар.

Конференцияны эрттиреринин билдингир дараазында эртемденнер деткээн болгаш киржир болган: төөгү эрт. канд. Биче-оол В. Л., филол. эрт. канд. Доржу Ч. М., филол. эртемнериниң кандидады Куулар Д. С., геол-мин. эртемнериниң кандидады Күжүгет К. С., филол. эрт. кандидады, ТР-ниң улустун башкызы Март-оол К. Б., физ.-мат. эртем кандидады Ондар М. А.-Х., пед эрт. канд. Ондар О. Ч., пед. эрт. докт. Ооржак Х. Д.-Н., биол. эрт. докт., проф. Сагды Ч. Т., пед. эрт. канд. Салчак К. Б., пед. эрт. канд. Салчак С. С., филол. эрт. канд. Хертек Я. Ш.

Тыва эртемниң салым-чолу дээш сагыжы аарып чоруур эртемденнерни, чогаадыкчы ажылдакчыларны, журналистерни эртем хүннеринге идепкейлиг киржиринче кыйгырдывыс.

Зоя САМДАН.

корр.

КАДРЛАР НЕМЕШКЕН

Кызыл хоорайда республикадан дашкаар эмчи институттарынга өөренип турган эмчилериниң шылгалдалары эгелээн. Ол шылгалдаларны Красноярск хоорайдан келген башкылар хүлээп ап турар.

Хуваалда езугаар досзукчуларны ажылдаары-биле республиканың аңгы-аңгы кожууннарынче чорудар. Барган черлеринге оларны чурттаар оран-сава-биле хандырары көрдүнген. Аныяк кадрларның хөй кезии кезер эмчи, акушер-гинеколог, ниити аарыглар болгаш бичии уруглар эмчилери болуп турар.

Бо чылын нарколог болгаш венеролог мергежилдиг национал кадрлар база немешкен.

Чечек ДОНГАК.

Чарлалдар бюрозу

«Тывакомплект» дараазында чүүлдерни Кызылда складтан садып турар:

— долгандыр хемчээли 57-ден 219 мм чедир суг чайдырар хоолайлар,
— суг болгаш газ дамчыдар 15-тен 273 мм чедир хемчээлдиг хоолай,
— кандан кылган 25-тен 100 мм чедир хемчээлдиг тудуштурар ыргак хереклер,
— 15-тен 55 мм чедир хемчээлдиг тудуштурар муфта деп хереклер,
— 50-ден 250 мм хемчээлдиг тырткыыштар,
— 0,55—20 мм чуга каң демирлер,
— чылыдылга радиаторлары, 7 секциялыг шойлар,
— МР-3 маркалыг 3 болгаш 4 мм чоон каңналга электродтары,
— янзы-бүрү өңнүг тудуг будуктары,
— янзы-бүрү парэниттер,
— хырба хевирлиг шил,
— отка быжыг туйбулар,
— аңгы-аңгы хемчээлдиг кадаглар, шоптулар болгаш оон-даа өске.

Адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 85—18. Телефоннары 3-04-92, 3-08-17.

1997 чылдың июнь 27-де 14 шакта 1980—1990 чылдарда Омск хоорайга өөренип чораан студентилерни «Азия төвү» обелискиниң чанынга болур ужуражылгаже чалап тур.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң хүндүлүг ачавыс Бопуш-оол Билчээевич Монгуш бо чылдың июнь 5-те 51 хардыында хенертен мөчээн. Чонувуска, төрээн сууру Хөндергейден, Тожунуң Адыр-Кежиг суурга чедир үдежип келген төрелдериске, кожууннуң өөредилге килдизиниң коллективинге, мурнунда ажылдап чораан совхозунуң коллективинге, сөөлгү 12 чылда ажылдаан школа коллективинге, ырак, чоок черлерден келген эш-өөрүнге мөгейип, ачавысты сөөлгү орукче үдежип, ажыг-шүжүүвүстү денге үлешкени дээш четтиргениви «Шын» солунну дамчыштыр илергейлеп тур бис.

Өөнүң ишти, уруглары.

Республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң эвилелиниң баштаар чери хереглел кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел комитединиң даргазы Эдер-оол Шаравкевич Ондарга ооң ачазы
Шаравин Барынмаевич
ОНДАРНЫҢ
мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор В. У. ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: М. К. КАЛЧАН (үлетүүр киллизиниң эргелекчизи), Т. П. ХЕРТЕК (ниитилел киллизиниң корреспондентизи), Е. О. СЕВЕКПИТ (корректор).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер күлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-47; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чаага — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргавда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16; чарлалдар киллизи — 3-34-39.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуудугазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелдиви Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 7598. Чагыг № 323.